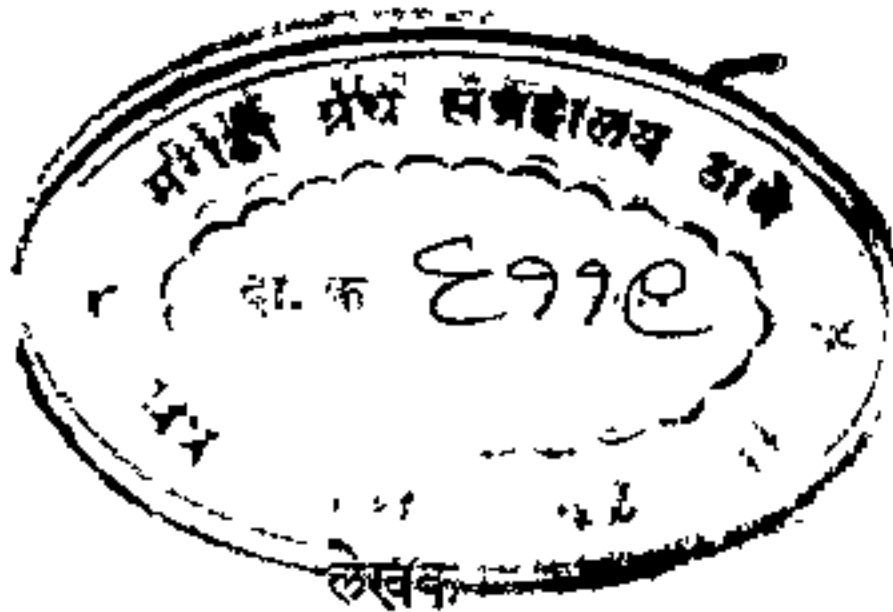

राखेंतले निखारे

~~निबन्ध ३०६~~

स वि ७२५

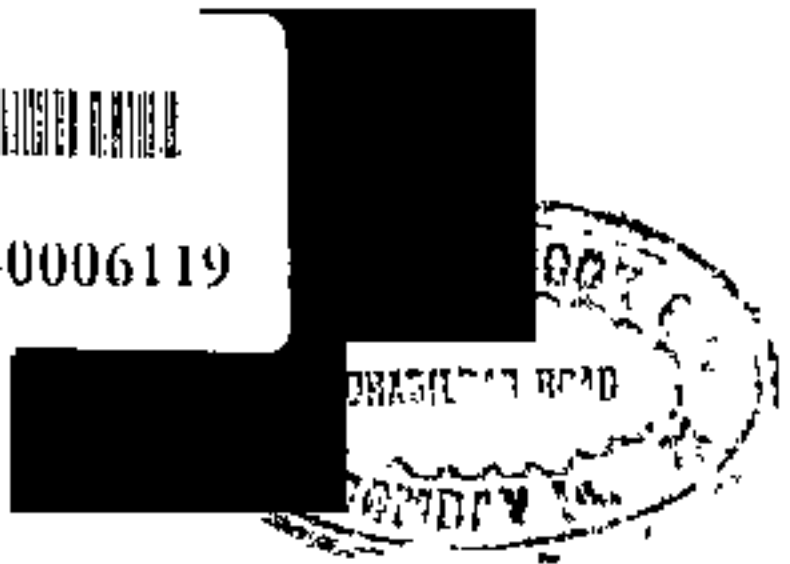
राखेंतले निखारे

अनंत काणेकर

RFI BK-0006119

प्रकाशक

कॉन्टिनेंटल बुक सर्व्हिस, पुणे.

प्रकाशक

गो. रा. पाटणकर
कॉन्टिनेंटल बुकसर्व्हिस,
टिळक रोड, पुणे २

प्रकाशन: ११ वे

ता. २०/६/४१

सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन

मुद्रक

चा. भा. जोशी
ज्ञानविलास प्रेस, पुणे.

—‘ राखेंतले निखारे ’ या सग्रहात सहासात संकीर्ण लेख, आणि प्रस्तावना, परीक्षणें इत्यादि सातआठ टीकालेख आहेत. ज्या प्रस्तावनात किंवा परीक्षणात काहींना काहींतरी वाङ्मयीन महत्त्वाच्या प्रश्नाची चर्चा आहे, अशानाच इथें स्थान दिलें आहे. ललित वाङ्मयाची कसोटी, स्वप्नरजन, वास्तवता इत्यादि प्रश्नाच्या चर्चेला ‘ज्वाले—’ चें परीक्षण निमित्त झालेलें असलें, तरी श्री. माधव मनोहराच्या पहिल्यावहिल्या कृतीचावत माझ्या हातून थोडासा फाजील कठोरपणा दाखविला गेला असें मला वाटतें. असें असूनही हा वाद चालू असता आणि त्यानंतर त्यानी जो खेळाडूपणा आणि स्नेहभाव दाखविला त्याबद्दल त्याचे आभार मानावेसे वाटतात.

इतर टीकालेखातही कांही व्यक्तींचा उल्लेख झाला आहे. कुणाही व्यक्तीला दुखविण्याचा किंवा सुखविण्याचा माझा उद्देश नाही. तेव्हा व्यक्तीपेक्षा वादविषयाकडेच लक्ष दिलें जावें हीच प्रार्थना.

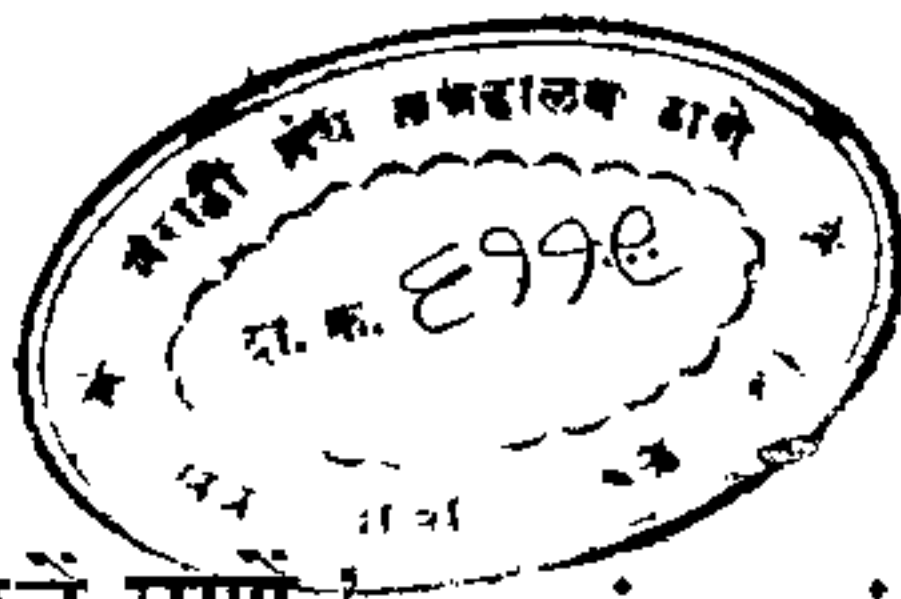
—अनंत काणेकर

१८ ऑगस्ट १९४१

अनुक्रमणिका .

विषय	प्रसिद्धि	पृष्ठ
१. कोळ्याचें गाणें ...	ऑल इंडिया रेडिओ १७-१-४०	१
२. बैलाचा मृत्यु .	धनुर्धारी दिवाळी अक ४०	७
३. मला येणारी पत्रें ..	झकार दिवाळी अक ४०	१४
४. कांहीं सत्य छटा .	सत्यकथा दिवाळी अक ४०	२०
५. प्रो. फडके .	धनुर्धारी ४-५-४०	२४
६. बुखारी .	आशा ४-६-३९	२९
७. हुद्दार ..	चित्रा २५-१२-३८	३८
८. शय्येवरले शेजवलकर	आशा १०-३-४०	४५
९. 'ज्वाला'	आशा ७-७-४०	५४
१०. स्वप्नरंजन	आशा १४-७-४०	६२
११. सदोष स्वप्नरंजन ...	आशा २१-७-४०	६७
१२. गद्यगीत ...	मरीचिका (प्रस्तावना) १९३६	७२
१३. कलेकडून क्रांतीकडे .	जीवनछाया (प्रस्तावना) जून ४०	८१
१४. आमचें टीकाशास्त्र	साहित्य आणि साहित्यक (प्रस्तावना) १९४०	८४
१५. 'प्रकाशांतील व्यक्ति'	नवयुग १५-६-४१	९०

राखेंतले निखारे

‘ कोळ्याचें गाणें ’ : : १

‘ कोळ्याचें गाणें ’ या माझ्या कवितेसंबंधी बोलण्यापूर्वी एक विलक्षण योगायोग तुम्हाला सांगितल्याशिवाय माझ्यानें रहावत नाही. आज, म्हणजे ता. १७ जानेवारी १९४० रोजी तुमच्यासाठी या कवितेवर बोलायच, म्हणून माझ्या कवितेच पुस्तक काढून त्यातली ही कविता मी सहज चाळीत होतो, तो कवितेखालच्या तारखेकडे माझ लक्ष गेल. ती तारीख १७ जानेवारी १९२८ होती ! म्हणजे ज्या दिवशी मी ही कविता लिहिली तेव्हापासून बरोबर १२ वर्षांना किंवा एक तपान या कवितेवर मी तुमच्या-समोर बोलत आहे ! थोडा मजेदारच योगायोग आहे—नाही ? ती तारीख पाहून दुसरी एक गोष्ट आठवली ही कविता लिहिण्यापूर्वी एक वर्षभर मी कविता लिहिलीच नव्हती. त्यापूर्वीची कविता ता. २ जानेवारी १९२७ रोजी लिहिलेली आहे. आतां आपणाला बहुतेक भावगीत किंवा Lyric लिहिता येणार नाही, अशा मन स्थितीत मी होतो इतक्यात ही कविता लिहून झाली. आपली काव्यशक्ति अजूनही जिवंत आहे, या विचाराने माझ्या मनाला थोडा उल्हास वाटला !

‘ चादरातीत ’ ल्या माझ्या बहुतेक कविता आत्मनिष्ठ किंवा कवि स्वतः-च्या भावना व्यक्त करितो आहे अशा प्रकारच्या आहेत. ही कविता तशी नाही. या कवितेत एका कोळ्याच्या भावना व्यक्त केलेल्या आहेत. म्हणजे हें एक नाट्यगीत आहे. हाही या कवितेचा एक विशेष होय वर जें मी

म्हटलें, कीं जवळजवळ एका वर्षानंतर मी नवी कविता लिहू शकलों तेव्हा मला वर वाटल, त्या म्हणण्यात थोडासा आणखी अर्थ आहे. लघु-कथा किंवा निबंधासारखे गद्य लिखाण विषयाचा पूर्ण विचार करून, वाटेल तेव्हा वसून लिहिता येत. अर्थात्, तेव्हाही प्रसन्न किंवा अनुकूल मनोवृत्तीची आवश्यकता असतेच. पण भावगीताच तस नाही अगदीं लिहिल्याशिवाय रहावत नाही अशी वेचैन करून टाकणारी स्फूर्ति आल्या-शिवाय जातिवत नवगीत लिहिता येत नाही, अस मला वाटत. फार काय, कविता लिहून होईपर्यंत कवितेच नाव काय देता येईल याचीही कवीला कल्पना नसते काहीं कवि वाटेल तेव्हा, वाटेल तशी विषयाची निवड करून कविता लिहू शकत असतील. पण तें भावगीत होईल असें मला वाटत नाही.

हा स्फूर्तीचा प्रश्न निघाला तेव्हा 'कोळ्याचें माणें' लिहिण्याची स्फूर्ति कुठें व केव्हा झाली, हें समजून घेणे तुम्हाला खात्रीनें मनोरंजक वाटेल. एखादी कविता कशी व केव्हा लिहिली जाते, यासंबंधी सामान्य माणसाच्या मोठ्या मजेदार कल्पना असतात. फुलझाडासंबंधी कविता असेल तर फुलझाडासमोर उभा राहून तें फुलझाड पाहून झालेल्या आनन्दाच्या भरात कवीनें कविता खरडून टाकली असेल, असे बहुतेक लोकाना वाटतें. विरहासंबंधी कविता असेल, तर विरहानें विछान्यावर तडफडत असताच कवीनें विरहगीत लिहिलें असले पाहिजे अशी अनेक रसिकाची खात्री असते ! पण वस्तुस्थिति अगदीं याच्या उलट असते. सुखाच्या किंवा दुःखाच्या भावनेनें मनुष्य भारावलेला असतो, तेव्हा तो लिहिण्याचें काम करूच शकणार नाही. त्या भावनेतून मोकळा झाल्यानंतर कित्येक दिवसांनीं शांत, समतोल मनःस्थितीत असतानाच तो त्या पूर्वी अनुभवलेल्या भावनाना व्यवस्थित शब्दरूप देऊ शकेल. पतिनिधनाच्या भयंकर दुःखार्थात होरपळत असता, एखादी कवयित्री कागद पेन्सिल घेऊन शार्दूलविक्रीडित किंवा मन्दाक्रान्ता वृत्ताच्या गणमात्रा मोजीत हृदयभेदक शोकगीत लिहू शकेल असें मला वाटत नाही ! म्हणूनच वर्डस्वर्थ म्हणतो कीं, 'Poetry is emotion recollected in tranquility'.

प्रसन्न, प्रशांत मनःस्थितींत पुन्हा आठवलेली किंवा स्मृतिमज्जूधेंतून शात-
पण बाहेर काढलेली भावना म्हणजेच कविता ज्या प्रसन्न मनःस्थितींत
ही जुनी भावना वर उफाळते, तोच स्फूर्तीचा क्षण. त्या क्षणा कुठली
भावना वर उफाळेल याचा नेम नसतो. अमुकच वेळीं अमुकच भावना
का व कशी वर आली, हें कुणाला सांगता येईल असें मला वाटत नाहीं.
ती अमक्या वेळीं आली आणि तिला असें शब्दरूप दिलें, एवढेंच कवि
सागूं शकेल.

‘कोळ्याचें गाणें’ या कवितेसंबन्धीं असा प्रश्न मला अनेकांनीं अनेक
वेळां विचारला आहे. ‘का-हो, समोर समुद्र फेसाळतो आहे, सोनेरी
सूर्यप्रकाश लाटावर चमकतो आहे, आकाशात लाल, गुलाबी, मोतिया
रंगाची लयलूट चालली आहे, अशा वेळां एखाद्या तरुण कोळी-जोड-
प्याला पाण्यात होडी टकलताना पाहून तुम्ही समुद्रकाठावर वसूनच ही
कविता लिहिली असेल, नाहीं?’ त्याचा हा प्रश्न ऐकला कीं मला हसूं
येतें. ही कविता मी सकाळच्या वेळीं लिहिली आहे ही गोष्ट खरी; पण
ती कुठें? शिष्टाचार सांभाळून बोलायचें म्हणजे चारचौघात ज्याच एकदम
नाव घेऊ नये अशा घरामार्गे असलेल्या घराच्या एका विशिष्ट भागात
सकाळच्या वेळीं ही कविता लिहिण्याची मला स्फूर्ति आली!—आणि या
कवितेंतले एक दोन चरण माझ्या डोक्यात घोळू लागले. आणि ते चरण
तरी कुठले? ‘हिरव्या साडीला लालभडक धारी; गोऱ्या भाळीं तुझ्या
लाल चिरी!’ हे चरण डोक्यात घोळत असता ही कविता कोळ्यासंबन्धीं
किंवा समुद्रासंबन्धीं होईल याची मला कल्पनाही नव्हती. गोरें कपाळ
आणि लाल कुकू, हिरवी साडी आणि लाल धारी, अस एक अस्पष्ट,
रंगीबेरंगी काहींतरी दृश्य माझ्या मनःचक्षूंपुढें दिसत होत इतकच. पुढें मग
त्या दिवसांत केव्हांतरी बाकीचे चरण लिहिले. आणि ते लिहित असता
मग समुद्र, सकाळची वेळ, कोळी, कोळीण इत्यादि गोष्टी गोळा होऊन
कवितेनें एक विशिष्ट आकार आणि स्वरूप धारण केलें. मात्र एकदां हें
कोळ्याचें गाणें करायचें अस ठरल्यावर आणि त्याची पार्श्वभूमि नकी
ज्ञात्याबरोबर त्याची रचना, कल्पना आणि प्रतिमायोजना (employ-

ment of images) या गोष्टी आपोआपच स्पष्ट झाल्या

या कवितेचा अन्वयार्थ मी तुम्हाला सांगायला पाहिजे असें नाहीं. तो अगदी सरळ आणि सोपा आहे पण ज्या काही विशिष्ट कल्पना मनात धरून या गाण्याची मी रचना केली आहे, त्या सांगून टाकणें आवश्यक आहे कोळी आणि कोळिणीच्या प्रणयाला समुद्र आणि होडीच्या प्रणयाची पार्श्वभूमि दिली आहे. समुद्र होडीशीं जी लगट करते आहे, तिच रसभरित वर्णन करून आपण तसच करू या, अस जणू काय तो कोळी आपल्या वल्लभेला सुचवीत आहे. धीर सुटलेला समुद्र होडीला धरू पाहतो आहे, तिला तो वर खाली ओढतो आहे, तो खुळा झाला आहे, होडीशी गोष्टी करण्याकरितां तो फेसावर डुलत येतो आहे आणि त्याच्या मनाप्रमाणें होडी त्याच्या उरावर भुरुभुरु चालू लागल्या बरोबर तो खुषी झाला आहे, हें वर्णन करताना तो कोळी स्वतःचंच प्रतिबिंब समुद्रात पाहात आहे. त्याचप्रमाणें पहिल्या तीन कडव्यात अतःत्याच्या ज्या तीन तीन ओळी आहेत, त्याचीही विशिष्ट रचना तुमच्या लक्षात आली असेल. पहिल्या दोन ओळींत आजूबाजूच्या निसर्गाच वर्णन आहे, आणि तिसऱ्या ओळींत त्या निसर्गासारखच आपणा दोघात,— माणसात काहीतरी आहे अस साम्य तो कोळी दाखवून देतो आहे उदाहरणार्थ, हिरव्या पाण्यावर पादरा फेंस खळवळत आहे, पाण्यात मासळी तडफडत आहे, त्या मासळीप्रमाणेच आपल काळीज तडफडत असल्याच कोळी सागतो. आभाळांत तांबड फुटल आहे, त्याची लाल चमक पाण्यावर दिसते आहे, तशीच छटा तुझ्या गालावर दिसते आहे अस तो वल्लभेला म्हणतो. चौथ्या, म्हणजे शेवटच्या कडव्यात मात्र निसर्गाच वर्णन नाही. पहिल्या दोन ओळींत तिच्या गोन्या कपाळाच आणि लाल धारीच्या हिरव्या साडीच वर्णन करून तिसऱ्या ओळींत दोघाच्याहि उरात उठलेल्या गोड शिरशिरीचा तो उल्लेख करतो. पहिली तीन कडवीं होईपर्यंत निसर्गांतल्या गाष्टेचि वर्णन करण्याइतका धीर त्यानें कसाबसा धरला, चौथ्या कडव्यात या भानगडी तशाच सोडून तो जणू काय सर्वस्वीं आपल्या वल्लभेकडे वळला !

पहिल्यादा मी ही कविता लिहिली, तेव्हा तिच ध्रुवपद एक दोन ओळींचें आणि अगदीच रुक्ष होत. तें म्हणताना मला मुळांच सधाधान वाटत नव्हत कांहीं तरी ठीक नाही ही कल्पना मला डाचत होती. सगीताचा श्रीगणेशाही मला येत नाही. राग-तालाची मला मुळांच माहिती नाही. पण सागराच्या भव्य हालचालीचा लव-लेशहि आपल्या या ध्रुवपदात नाही-कांहीं तरी चुकत आहे, अस मला सारख वाटत होत. शेवटी दोन दिवसांनी सध्या असलेल ध्रुवपद म्हणजे ' आला खुर्षीत समिंदर, त्याला नाही धिर, होडीला देइना ठरू, ग प्रजणे, होडीला वधतो धरू ' हें, आणि इतर कडव्याच्या शेवटच्या समुद्राच्या हालचालीचें वर्णन करणाऱ्या ओळी मी लिहिल्या या ओळी लिहिल्या-वर मात्र मला समाधान वाटल सागरलहरींवर नाचणाऱ्या होडीचा गति या ओळींत आली आहे अस मला वाटत. सौ ज्योत्स्ना मोळे यांच्या सुरेल गळ्यातून या ओळी बाहेर पडतात, तेव्हा आनंदानें वेडावलेल्या श्रोत्यांना हीच गति प्रतीत होत असावी.

या गीतासबर्धी मला जेवढ सागता येण्यासारख होत, तेवढ मी तुम्हांला सांगितल. आता त्यावरल्या एक दोन आक्षेपासबर्धी मला काय वाटत तें सांगतो. वास्तववादाचे काहीं पुरस्कर्ते मला विचारतात, मधें मधें ' समिंदर ' ' रक्तावाणी ' असे रागडे शब्द असले तरी या कवितेतले इतर बहुतेक शब्द शुद्ध आणि प्रौढ आहेत. तुमचा कोळी चागलाच सुशिक्षित दिसतो ! वास्तववादाच्या दृष्टीने हें म्हणणें सयुक्तिक वाटतें पण असला शंभर टक्के वास्तववाद कलेच्या किंवा वाङ्मयाच्या प्रातात शक्य नाही, आणि आवश्यकहि नाही. कलेच्या प्रातांत ध्वनीनें—सूचनेन एखाद चित्र उभ करायच असत. सागोपाग तपशीलवार चित्र कॅमेऱ्यासारख यत्र उभ करत. कलेंतला वास्तववाद इतकाच कीं, कलाकृतीचा आस्वाद घेतांना क्षणभर तें वातावरण खर आहे अस रसिकाला वाटण. समजा, आपण अत्यंत वास्तववादी अस नाटक करायच ठरवलं. अगदीं घरासारख घर रंगभूमीवर उभ केल, खुर्च्या टेवल आत आणून ठेवलीं हुबेहुब भिंती-सारख्या भिंती उभ्या केल्या. तरीपण चौथी भिंत आपणाला रंगभूमीवर

उभी करून चालणार नाहीं. कारण तस केल तर पात्रें आंत काय करता-
हेत तें प्रेक्षकाना दिसणारच नाहों. नाटकांतल घर कितीहि वास्तववादी असल
तरी त्याला खऱ्या घरासारखी चौथी भिंत असून चालणार नाहीं. एकदर
तीन भिंतीची आणि आतल्या खुर्च्याटोत्रलाची माडणी प्रेक्षकाला आपण
खरें घर पहातों आहोंत इतका काहा वेळ भास उत्पन्न करण्याइतकी असली
कों झाला नाटकांतल वास्तववाद. या कोळ्याच्या गाण्यातही तें कोळ्याच
आहे, एवढा भास उत्पन्न होण्याइतके समिंदर वगैरे शब्द मी मधून मधून
पेरले आहेत. कोळ्याच्या भाषेच यथार्थ दर्शन देण हा या गाण्याचा मुळा
हेतुच नाहीं. तेव्हा यापेक्षा अधिक वास्तवतेची त्यांत आवश्यकता आहे
अस मला वाटत नाहीं 'कोळ्याच्या गाण्या' ची ही सत्यकथा तुम्हाला
आवडली का ?

—रेडिओवर केलेलें भाषण.

बैलाचा मृत्यु

: : २

काश्मीरच पहिल दशेन ' उडी ' गावात झाल. सकाळीं सात वाजता रावळपिंडी सोडल्यापासून आता सध्याकाळी सात वाजता ' उडी ' येथे पोहोचेंपयंत दऱ्याखोऱ्यातून, पहाडापठारावरून, शेंकडों पठाणी खेड्यातून आम्ही धूळ खात आलों होतो. डोक गरगरत होत. अग मोडकळीला आल होत पण एका वाजूला झेलम नदीची काळीकभिन्न खोल दरी आणि दुसऱ्या वाजूला उत्तुग पहाड, यांच्या मधल्या चिंचोळ्या जमिनीच्या तुकड्यावर पहाडाच्या पायाशी विलगलेल्या ' उडी ' गावात मोटारमधून खाली पाय ठेवल्याबरोबर हिमालयावरून सरळ आलेला थडगार वारा आपल्या सुखस्पर्शानें सर्वांग पुलकित करू लागला; आणि आमच्या सर्व श्रमाचा परिहार झाला. आम्ही दमलों भागलों होतो हेंही आम्ही विसरलों. आजूनाजूचा अदृष्टपूर्व देखावा आम्ही अधाशासारखे डोळे भरून पाहू लागलों काळोखानें भरत चाललेली वाजूची ती भयाण दरी, एखाद्या देवमदिराप्रमाणें खालून वर कळसाकडे निमुळते होत गेलेल्या, ' देवदारु ' या यथार्थ नावानें ओळखल्या जाणाऱ्या, सरळ उचच्या उच वाढलेल्या हिरव्या काळ्या वृक्षाच्या घनदाट झाडीनें मढवलेला तो प्रचंड पहाड, आणि दूर समोर दिसणारें एक हिमाच्छादित शिखर, हें पाहिल्याबरोबर आपण हिमालयाच्या माडीवर, — काश्मीरात आहोंत याची खात्री पटली. सकाळपासूनच्या दीडशे पावणेंदोनशें मैलाच्या

प्रवासात डोंगर पहाड बरेच दिसले होते, पण शुभ्र हिमवेष्टित शिखर आता पहिल्यादाच दिसलें. माणसाला स्वतःच्या क्षुद्रपणाची जाणीव करून देणारा,—माणसाला हतबुद्ध करून टाकणारा—भव्य, भयानक निसर्ग आमच्यासमोर उभा होता. या निसर्गावर मात करण्यातच माणसाची माणुसकी आहे याचा माणसाला काश्मीरात एकदम विसर पडतो. आणि तें अगदीं साहाजिक आहे. कारण दैन्य, दारिद्र्य, दुबळेपणा यात शतका-नुशतके खितपत पडलेल्या काश्मिरी माणसावर निसर्गानें मात केली आहे ! माणसापेक्षा निसर्गाशीं अधिक जवळ असलेल्या गुरांडोराच्या—गाईबैलाच्या प्राणाला इथ माणसाच्या प्राणापेक्षा अधिक मोल आहे. तोच अनुभव मला इथ सागावयाचा आहे.

उडीहून श्रीनगर फक्त पन्नाससाठ मैलावरच आहे आज रात्री इथें मुक्काम करून उद्या सकाळीं आम्ही श्रीनगरला जायला निघणार.

* * * *

सकाळीं सात सव्यासातला आमच्या मोटरबसनें 'उडी' सोडली. समोर दूरवर दिसणारें हिमाच्छादित पर्वतशिखर रौप्यराशीसारखें चम-चमत होतें. कोंवळ्या, सोनेरी उनात मिसळलेला सौम्य, शीतल वारा उतारूच्या अगावर नाजूक रोमाच उठवीत होता. सर्व उतारू प्रसन्न मुद्रेनें आजूबाजूचा देखावा पहात होते. बाजूच्या खोल दऱ्याखोऱ्यातून खळाळत, फेंसाळत धावणाऱ्या झेलम नदीचा धीरगभीर आवाज कानावर येत होता मघाशी एकच हिमाच्छादित शिखर दिसत होत. आता अनेक, एकाहून एक उच पादरीं शुभ्र शिखरें दिसू लागलीं. मोटाररस्त्याच्या बाजूला पहाडाच्या पायथ्याशी हिरवांगार शेते दिसत होती

'आता आमच शेत दिसेल,' कौल कुटुंबातल्या त्या तीन मुलींची आपसात कुजबूज सुरू झाली

सधुक्त प्रातातलें एक काश्मिरी कुटुंब आमच्या मोटारीत होतें. त्या तीन मुलींच्या म्हातान्या आईचें 'उडी' आणि 'श्रीनगर' यांच्यामध्ये असलेल्या 'वारामुळा' गावात स्वतःचें घर होतें स्वतःच्या तीन मुली, मोठ्या मुली-

चा नवरा व तिचा म्हातारा सासरा यांना घेऊन दरवर्षाप्रमाणे म्हातारी यदाही बरामुल्ल्याला जात होती. म्हातारी स्वस्थ होती, पण त्या मुलीची सारखी बडबड चालू होती. मोतीलाल नेहरूसारखी भव्य आणि रुबाबदार शरीरयष्टि असलेला, मोठ्या मुलीचा तो म्हातारा सासरा दोन्ही डोळ्यांनी आधळा होता. डायव्हरजवळच्या जागेवर वसून त्याची सारखी टकळी चालू होती. तरुणपणापासून कित्येक वेळा तो काश्मिरात राहून गेला होता. आता त्याला काहीं एक दिसत नव्हते, तरी पण मोटार एखाद्यागावातून जाऊ लागली की, 'हे अमुक गाव असेल नाही?' म्हणून तो मोठ्याने विचारायचा. एखादे वेळीं भलत्याच गावचे नाव तो घ्यायचा. पण म्हातान्याला राग येईल म्हणून आपसातल्या गोष्टीसुद्धा हलक्या आवाजात करणारी त्याची सून आणि तिच्या बहिणी तें गाव वेगळे असूनही 'हा बान्नाजी!' म्हणून त्याला सागायच्या, आणि मग एकमेकींकडे बघून हळूच हसायच्या!

त्याच शेत आणि शेतकऱ्यांचे खोपट दिसू लागले. काश्मिरी शेतकऱ्यांचे खोपट मोठे मजेदार असते. पहाडाच्या पायथ्याशी पहाडाला लागूनच ते बाधलेले असते. खोपटाची मागली भिंत म्हणजे पहाडच. बाजूला दोन शेणमातींच्या भिंती, पुढे दरवाजा, आणि वर शेणमातीचे सपाट सारवलेले छप्पर. या छप्परावर मुलेंबाळें खेळत असतात, आणि बाजूच्या रस्त्यावरून जाणाऱ्या येणाऱ्या मोटारीची गमत पहात असतात. कौल कुटुंबाचे शेत जवळ येऊ लागले तशी त्या मुलींत एकच गडबड उडाली. शेताजवळ मोटार आल्याबरोबर त्यांनी डायव्हरला मोटार उभी करावयाला सांगितले. मोटार उभी राहिल्यावर मोटारीतूनच त्यांनी शेतकऱ्याला हाका मारल्या. ताबूस गोऱ्या रगाचा, काळीकुट्ट लक्तरें अगावर लोंचणारा तो म्हातारा शेतकरी खोपटाचे दार उघडून बाहेर आला. आपली म्हातारी धनीण आणि तिच्या मुली पाहून त्याचा आनंद चेहऱ्यावर मायेनासा झाला. त्याचा चेहरा खुलून तकतकू लागला त्याच्या डोळ्याभोंवतालच्या सुरकुत्या अधिकच दाट झाल्या.

“खाली उतरून या ना थोडा वेळ शेतांत,” तो विनवू लागला.

“छे, छे, आता आर्वा बरामुल्ल्याला गेल पाहिजे. मोटारीत इतर लोक आहेत,” मुली म्हणाल्या, “येऊ उद्या परवा फिरत फिरत.”

“मक्कीच पीक कस आहे यदा ?” म्हातारीने विचारलें.

“बर आहे,—काहीं वाईट नाही;” नम्रपणें हसत तो सागत होता.

“तुझी मुलगाळ ?”

“मोठी मुलगी महिन्यापूर्वी वाळत झाली आहे,—तिला मुलगा झाला आहे, आणि गाय पण व्याली आहे—” त्याचे डोळे आनदाने लखलखत होते, “वासरू दाखवायला आणू ?” त्यानें एखाद्या निरागस बालकाच्या उत्साहाने विचारलें

“छे, छे, वासरू कशाळा आणतोस इकडे ?” त्या मुली त्याच्याकडे पाहून मोठ्यादा मिस्किलपणें हसत म्हणाल्या. त्याच्या उत्साहावर विरजण पडले त्याचा चेहेरा गोरामोरा झाला.

“बर—नाहीं,” तो स्वतःशाच पुटपुटला आणि खोट हास्य तोंडावर आणून त्यांच्याकडे पाहू लागला.

मुलीचा मुलगा बाहेर दाखवायला आणायचा सोडून वासराला आणू का, म्हणून विचारण्याच्या त्याच्या मूर्खपणाचें त्यांना राहून राहून हसू येत होतें. मोटार पुढें चालू झाली होती तो दोन्ही हात बर करून मोटार दूर जाईपर्यंत धनिणीकडे आणि तिच्या मुलाकडे पहात हात हालवीत होता. लहान मुलासारखा तुकतुकणारा त्याचा चेहेरा एकदम पडला, आणि तो गोरामोरा झाला, तेव्हा मला त्याची दया आली. मुलीला मुलगा झाला, यापेक्षाही गाईला वासरू झाले, म्हणून आनदानें वेडावलेला तो मूर्ख, की त्याला हसणारे आम्ही मूर्ख ? मुलीला मूल झालें म्हणजे त्या चद्रमौळी खोपटांतल्या चार उपाशी पोटात आणखी एकाची भर पडली, पण गाईला वासरू झालें याचा अर्थ मुलाबाळाच्या तोंडात दूध पडेल, किंवा शेतात रात्रायला आणखी एक बैल मिळेल !

*

*

*

आणि पुन्हां असाच एक प्रसंग घडला. नऊ हजार फूट उचीवर

असलेल्या 'गुलमर्ग' मधल्या बर्फ, धुकें, थडी याना कटाळून आम्ही 'श्रीनगर' ला परत जायला निघाले होतो. 'गुलमर्ग' च्या पायथ्याशी असलेल्या टगमर्ग गावातून श्रीनगर ला जाणाऱ्या मोटारी सुटतात. पाऊस थांबलेला पाहून आम्ही घोडे बोलावले, आणि पहाड उतरू लागले. खाली घोडे सोडले आणि उभ्या असलेल्या मोटारमध्ये बसलो. तास दीड तासाने उतारूची जमवाजमव झाल्यावर पाच ताडेपाचच्या सुमारास मोटार सुटली. 'टगमर्ग' हून 'श्रीनगर' फक्त पचवीसतीस मैल आहे गगनभेदी पॉप्लर वृक्षाच्या दुतर्फा रागातून मोटार झपाट्याने पुढे जात होती. इतक्यात 'खर् खर्' असा मोटारचा ब्रेक लागल्याचा आवाज झाला, आणि मोटार एकदम जागच्या जागी थांबून आम्हां सर्वांना चांगलाच हादरा बसला. चाळीस पन्नास गरीब शेतकऱ्यांची रस्त्याच्या मध्येच गर्दी जमली होती एक शेतकरी स्त्री ऊर बडवून आक्रोश करीत होती 'काय, झाल तरी काय?' म्हणून आम्ही बाहेर डोकावून पाहू लागलो. एक तांबूस रंगाचा पुष्ट दाडगा बैल रस्त्यात मरून पडला होता आमच्या आधी तिथून गेलेल्या एका मोटारीचा धक्का लागून तो बैल मेला होता म्हणे ! त्या बैलाच्या डोक्याजवळ आपले डबडबलेले डोळे फाटल्या, मळकट बाहीने पुशीत तो शेतकरी उकिडवा बसला होता. बाजूला उभे असलेले इतर शेतकरी सुतकी चेहेरा करून शोकपूर्ण नजरेने त्या दुःखी शेतकऱ्याकडे आणि धाव मोकळून रडणाऱ्या त्याच्या बायकोकडे पहात होते. त्या नवराबायकोंची समजूत कशी घालावी हेंच त्यांना सुचत नव्हते. डाकडवा बसलेल्या त्या दुःखी शेतकऱ्याचा चेहेरा अजूनही माझ्या डोक्यासमोर दिसतो. पाठीवर एक मोठे थोरले चाक घेऊन मुत्राच्या रस्त्यावरून चाकसुन्याना धार लावणारे बसकट मगोलियन चेहेऱ्याचे लोक फिरतात ना ? -तसा त्याचा चेहेरा होता त्याचे ते डबडबलेले डोळे, आणि त्याचा तो कारुण्यपूर्ण, ओढलेला चेहेरा ज्यांना पाहिला भ्रसेल, ते तो विसरणे शक्य नाही...

आमचा डायव्हर त्या गर्दी कलेल्या शेतकऱ्यांच्या अगावर खेंकसल्या-बरोबर त्याच्यापैका काही बाजूला झाले आणि मोठ्या मिनतवारीने रस्त्याच्या

काटानें मोटार वळवून डायव्हरनें मोटार पुढें काढली. कुणी तरी जवळच रक्तामासाचें घाणूस मरावें आणि आजूबाजूला वसलेल्या त्याच्या प्रिय-जनाना ओढून बाजूला काढण जड जाव, त्याप्रमाणें एका मेलेल्या बैला-साठों रस्त्यावर एवढा मोठा गोंधळ घालणाऱ्या शेतकऱ्यांना पाहून मोटारोच्या उतारुमध्ये हास्यविनोद चालला होता. माझ्याहि डोक्यात विचार-चक्र फिरत होतें. भयकर दारिद्र्यात रुतलेल्या या कारिमरी शेतकऱ्याच खरोखरच कुणी जवळच माणूस मेल तर त्यांना वाइट वाटेल, पण 'सुटला विचारा दुःखातून नी उपासमारीतून' म्हणून थोडस बरहि वाटण्याचा सभव आहे..... पण बैल मेला.. चारचौघाचा अन्नदाता गेला, सायकाराच कर्ज काढून विकत घेतलेला बैल कर्ज फिटायच्याच आत भर जवानात गेला. आता नवा बैल ? . बैलाचा मृत्यु. काळोख झपाट्याने पडत होता. गगनभेदी पॉप्लर वृक्षाच्या दुतर्फा रागातून मोटार पुढला रस्ता वेगानें कापीत होती !

वृत्तिका (Reportage)

[' रिपोर्टाज (Reportage) नावाचा एक नवीन वाङ्मयप्रकार पहिल्यादा रशियन वाङ्मयात आणि आता इंग्लिश व इतर युरोपियन वाङ्मयात रुढ झाला आहे. आपण त्याला मराठीत वृत्तिका अस नाव देऊ ' रिपोर्टिंग ' (Reporting) किंवा ' इतिवृत्त ' आणि ' रिपोर्टाज ' किंवा वृत्तिका यातला फरक असा, की इतिवृत्तात घडलेले किंवा पाहिलेले सर्व तपशील आपण देतो. ते तपशील वाचल्यानंतर त्यातून त्याच्या पलीकडचा असा कांही अर्थ किंवा ध्वनि निघत नाही. म्हणून इतिवृत्ता ला ललितवाङ्मयांत स्थान नाही. वृत्तिका ' म्हणजे अर्थपूर्ण ' इतिवृत्त ' (Significant reporting) अस थोडक्यात म्हटल तरी चालेल. जीवनात दिसणारे सर्व तपशील ललितकृतीत येत नाहीत थोडे निवडकच येतात. म्हणूनच Art is less than life अस आपण म्हणतो. पण जीवनात नुसते अनेक तपशील दिसतात, यापेक्षा अधिक काहीं त्यात दिसत नाहीं. कलावत यातले निवडक तेवढेच घेतो; आणि

त्यांना एक आकार (Design किंवा Pattern) देऊन त्यातून काही तरी अर्थ ध्वनित करतो. आणि म्हणूनच Art is also more than life अस आपण म्हणतो. उदाहरणार्थ, हार्डीची ' टेस् ' ही कादंबरी घेऊ. शोकपूर्ण प्रणयकथा आयुष्यात पुष्कळ घडतात. पण ' टेस् ' आणि ' एजल क्लेअर ' यांच्या प्रेम-प्रकरणातले काही विशिष्ट तपशीलच हार्डीने रंगविले, आणि ते अशा खुशीने रंगवले, की कादंबरी वाचून झाल्यानंतर वाचकाच्या मनावर नकळत हार्डीच विशिष्ट दुःखान्त जीवनविषयक तत्त्वज्ञान,— ' माणस एका अन्ध, अजाण, विश्वव्यापी शक्तीच्या हातातली निव्वळ खेळणी आहेत, '—ठसवल गेल वृत्तपत्रातले ' इतिवृत्त ' किंवा ' रिपोर्टिंग ', आणि ' वृत्तिका ' किंवा रिपोर्टांज् यात असाच काही तरी फरक असला पाहिजे अस मला वाटत.

काश्मीरच्या प्रवासात पाहिलेल्या एकदोन प्रसंगावर वरील ' बैलाचा मृत्यु ' ही ' वृत्तिका ' लिहिलेली आहे. ती कितपत यशस्वी झाली आहे ते सांगता येत नाही. तो एक प्रयत्न आहे इतकेंच.]

मला येणारीं पत्रें

: : ३

ज्या अनेक गोष्टींची मला भीति वाटते त्यांपैकी मला येणाऱ्या पत्रांना उत्तर लिहिण ही एक आहे. भीति वाटण्याच कारण एकच. आलेल्या पत्रांना काय उत्तर लिहाव आणि कस लिहावं या विचारान मी इतका कावून जातो की, नकोत तीं पत्र आणि नको तें त्यांना उत्तर लिहिण अस मला होऊन जात आणि मग उद्या उत्तर लिहीन, परवा लिहीन अस करीत शक्य तितक्या लांबणीवर हें काम मी ढकलीत असतो. आणि केव्हा केव्हा तर कायमचेंच लांबणीवर टाकतो. नको असलेली गोष्ट आपण शक्य तितकी टाळण्याच्या प्रयत्न करतो ना—त्यांतलाच हा प्रकार. खरं म्हटल तर पत्राला उत्तर लिहिण यात काय कठीण आहे ?—पण मला तें खरोखरच फार कठीण वाटत. मनासारख उत्तर लिहिता येई^न कीं नाहीं, याची सारखी धाक^{धूक} माझ्या मनाला डावीत असते. माणसाच जें हृदय असत,—माणसाला जें वाटत तें जसच्या तस पत्रात आल पाहिजे अस मला वाटत पण भाषा ही एक कृत्रिम वाट आहे आणि भाषेशिवाय तर हृदय व्यक्त करता येत नाहीं. आपल हृदय भाषतून व्यक्त करताना त्याला कृत्रिमतेचा वास तर लागणार नाहीं ना ? आपणाला जिवाभावान जें म्हणायच आहे तें सवग तर दिसणार नाहीं ना ?, ही धास्ती मला सारखी भडावीत असते. किती वेडगळपणाची कल्पना आहे ही ! भाषेशिवाय आपल सपूर्ण हृदय व्यक्त करण्याच दुसर काहीं

तरी साधन माणसाजवळ आहे का ? पण मला आपल अस वाटत खर. माणसाच हृदय पारदर्शक असाव आणि विजेच्या दिव्यातले केसर जसें लख्खदिशी पेटतात त्याप्रमाणे कोणतेहि विचार किंवा विकार माणसाच्या मनात आले की ते लख्खकन् दुसऱ्याला दिसावे, - मध्ये भाषेचा पडदाच नसावा असच वाटण्यासारख आहे हे ! अस जर असत तर वाईट विचार किंवा दुष्ट भावना कुणाच्याच मनात आल्या नसत्या सर्वच सज्जन, प्रामाणिक झाले असते. जग नदनवन झाल असत-पण अस असत तर ' भौतिकवादाच्या, विवेकवादाच्या, - व्यावहारिकतेच्या मी गप्पा मारतो खऱ्या, पण माझ्या मनाच्या कुटल्या तरी कोपऱ्यात अद्भुतरम्यतेची, - आदर्श सृष्टीची जी एक चोरटी इच्छा दडून बसली आहे तिचच हे प्रदर्शन आहे, दुसरे मनात चालणारे अतो. जे ज सहजस्फूर्त त त चागल अस मला वाटत. आपणाला जस वाटत तसच्या तस सर्व भाषेत उतरता येईल की नाही, या भीतीमुळेच कथा-कादंबऱ्याचा कथानक डोक्यात कित्येक दिवस घोळत असता लिहीन कधी तरी, लिहीन कधी तरी म्हणून वर्षानुवर्ष मी ती लिहिण्याच पुढे ढकलीत असतो, किंवा लिहीन उद्या, लिहीन परवा म्हणून पत्राची उत्तर लिहिण्याची टाळाटाळ करीत असतो. कमाल आहे बुवा तुझ्या आळशीपणाची, म्हणून लोक मला नेहमी चिडवीत असतात आणि मीहि त्याला हरकत घेत नाही, पण मला वाटत माझ्या मनाला डाचणारी ती विशिष्ट भीति हेच माझ्या या चालढकलीच खर कारण असाव. की आता सुविख्यात झालेल्या माझ्या आळशीपणाला छपयिण्याकरिता हे एक नवानच गाडस तत्त्वज्ञान मी शोधून काढतो आहे ? कुणाला ठाऊक ! स्वतः दुसऱ्यांना पत्र लिहिण आणि दुसऱ्याच्या पत्रांना उत्तर देण म्हणजे मला ती एक सक्तमजुरीच वाटते हे खर. ही झाली खाजगी पत्राची गोष्ट !

*

*

*

लेखक म्हणून मला मी पत्र येतात ती बहुधा माझ एखाद पुस्तक किंवा लेख वाचून खूष झालेल्या चाहत्यांची असतात. अशी पत्र फारशी येतात अस नाही. पण अधूनमधून एखाद दुसरं पत्र येत स्वाक्षरी

मागण्याकरिता बरीचशीं पत्र येतात. मात्र हीं सर्व पत्र तोंड भरून स्तुति करणाऱ्या चाहत्याची असतात म्हणून माझ्यासारखा लोकप्रिय लेखक दुसरा कुणीच नाही अस मी मुळींच समजत नाहीं. कारण ज्याना माझी पुस्तक आवडतात ते पत्र लिहितात; पण ज्याना आवडत नाहीत ते जागच्या जागी दातओठ खात मला शिब्या देत बसत असतील. त्याची सख्या आवडणारापेक्षा जास्त असली म्हणून तें मला थोडच कळणार आहे? आधीच रागवलेले ते लोक पत्र पाठवून माझ्यासाठी पोस्टाचा खर्च थोडाच करणार? तेव्हा असला भलताच गैरसमज मी करून घेत नाही. मात्र या पत्रापैकी कांहीं विशिष्ट पत्र वाचून मला अपरिमित आनंद होतो, आणि माझा आत्मविश्वासहि दुणावतो. हीं पत्र म्हणजे ज्यात माझ्या साहित्यकृतीचा मोठेपणा वर्णन केलेला नसतो, किंवा 'किती सुंदर लिहिता तुम्ही!' असे स्तुतिपूर्ण उद्गारही नसतात; पण ज्यामध्ये एकादा साहित्यातल बरवाईट कांहीं न समजणारा मनुष्य 'तुमच्या अमुक कवितेंतली किंवा अमुक लघुकथेतली अमुक एक विशिष्ट गोष्ट मला कमालीची पटली. कस हो समजल हें तुम्हाला?' अस लिहितो तो. एकाद्या थोर टीकाकारान केलेल्या स्तुतीपेक्षांहि या पत्रातल्या असल्या सहजस्फूर्त उद्गारांनीं मला अधिक आनंद होतो टीकाकाराच्या शब्दांची किंमत मी कमी लेखतो असा याचा अर्थ नव्हे विश्वविद्यालयाची पदवी प्रत्येक ज्ञानेच्छूला हवीशी वाटते, आणि तिची किंमतहि त्याला कळते, पण खऱ्या ज्ञानपिपासूला ज्याप्रमाणें जगाच्या विविध अनुभवांतून भिळणाऱ्या ज्ञानाची मजा कांहीं औरच वाटते, त्यातलाच हा थोडासा प्रकार आहे. असली पत्र वाचलीं म्हणजे आपण नुसते शब्दाचे कारागीर नाहीं, तर कळत अगर न कळत म्हणा, शब्दाच्या जाळ्यात आपण जीवनाचा काही तरी जिवंत भाग पकडू शकतो याची खात्री वाटते. नुसत्या शब्दाच्या कसरतीने किंवा कोट्याच्या आतषबाजीनें साहित्यशास्त्रविशारदांच्या डोळ्यात एक वेळ धूळ टाकता येईल, पण सामान्य माणसाला असल्या लटपटींनीं चकविता येणार नाहीं साहित्यकृतींत जिवनरसाचा थोडाबहुत ओलावा आढळला तरच सहजस्फूर्त आनदानें सामान्य वाचक तुमच्या पाठीवर थाप मारणार;

आणि माझ्या मते वाङ्मयाची हीच अतिम कसोटी 'चांदरात' प्रसिद्ध झाल्यावर माझ्यावर स्तुतीचा वर्षाव करणारी पुष्कळ पत्र मला आलीं, आणि माझ्या काव्यात कांहीं एक तथ्य नाही अशा प्रकारचे अभिप्रायहि मी पुष्कळांच्या तोंडून ऐकले. पण शेले, कीट्ससारखं प्रेमकाव्य मराठीत लिहाव तुम्हीच, अस म्हणणाऱ्या पत्रापेक्षां किंवा आहे काय त्याच्या काव्यात-रोडिओवर किंवा इतरत्र गाणाऱ्यांच्या गोंड गळ्यामुळे त्यांचीं काव्यें इतकी लोकप्रिय झालीं, अस सांगणाऱ्या अभिप्रायापेक्षा, मला त्रिनमोल वाटतात ती पत्रें तिसऱ्याच प्रकारची. अमल्य पत्रांचीं एकदोन उदाहरणें देतो. प्रेम-विवाह करून एकटोच वर्षे अत्यंत सुखाचा ससार केल्यानंतर एकाएकीं जिवाची सोवतीण तुल्यमुखीं पडलेल्या एका तरुण वकिलाच एक पत्र एकदां मला आलं, "आता कुठेंही फिरताना तुमची चांदरात' मी खिशात ठेवतो, माझ जेम, माझ यौवन, यौवनातली माझीं सारीं सुखदुःख त्या पुस्तकांत आहे-- मी ते पुन्हा पुन्हा वाचतो" असे उद्गार त्याच्या पत्रांत होते. तें पत्र वाचताना माझ्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहिले. एकदा एक प्रख्यात चित्रपटदिग्दर्शक मला म्हणाले, "तुमचं 'तुटलेले तारे' पुस्तक मी सह-टेबलावर ठेवल होत माझ्या बायकोनें तें चाळल, आणि वाचता वाचता तें तिला इतक आवडल की, तिनें ते सर्व वाचून काढल, फारच आवडल तिला. आश्चर्य म्हणजे ती विशेष शिकली सवरलेली मुळांच नाही. घरकाम करण आणि मुलबाळ सभाळण, हेंच तिचं नेहमीच जीवन. तुमचं वाङ्मय आणि साहित्य तिला काहींच कळत नाही.. " त्या विख्यात दिग्दर्शकाने किंवा एखाद्या थोर साहित्यिकानें माझ्या लघुनिबंधाची स्तुति केली असती तर मला जितका आनंद झाला असता त्याच्या सचित्रपट आनंद मला त्या उद्गारांनीं झाला. माझ्या अन्तःकरणाच्या अगद अतिल्या गाभ्याला गुदगुल्या झाल्या. ती बाई साहित्यिक नाही किंवा टीव्हीकार नाही, नुसती एक माणूस आहे, आणि तिला तें पुस्तक आवडल, हें- माझ भाग्य. माझ्या निबंधांत कुठें तरी मानवी जीवनाचा धगधगीत, रसरीत तुकडा आहे याची जाणीव मला तिच्या अभिप्रायानें करून दिली. मज कां कृतज्ञता वाटू नये ?

या असल्या पत्रांनी आणि अभिप्रायांनी आपण फार मोठे माणूस आहो, अस मला वाटू नये म्हणूनच की काय, माझ्या क्षुद्रपणाची मला पदोपदी आठवण करून देणारी,—भरपूर शिष्यांनी भरलेली पत्र संपादक म्हणून मला नेहमी येत असतात. यांपैकी बहुतेक प्रसिद्धीसाठी लेख पाठवणाऱ्या नवीन लेखकांची असतात ...स्वतःला नवमतवादी— तरुणाचे पुढारी म्हणवतां आणि माझ्यासारख्या तरुण, नवीन लेखक—चे लेख परत पाठवता. लाज नाही वाटत ? दोंगी कुठले !’ एक पत्र म्हणतें, तर दुसरे म्हणतें, ‘...बंडखोर विचारांनी भरलेला हा एक लेख तुमच्या कडे पाठवीत आहे. तुम्ही बंडखोर आहात ना ? छाप्या तर नाही छाप्यात तर काय समजायचें तें मी समजेन. इतर संपादक अप्रामाणिक आहेतच, त्यांतलेच तुम्ही एक !...’ एक कॉलेज—विद्यार्थी लिहितो, ‘...लोकशाहीचे पुरस्कर्ते म्हणून तुम्ही माझी ही तक्रार छापलीच पाहिजे. आमच्या प्रिन्सिपॉलना धाबरण्याइतके तुम्ही भ्याड असाल अस मला मुळांच वाटत नाही. मात्र माझ नांव पत्राखाली छापू नका...’ संपादकाला शूर, प्रामाणिक, बंडखोर, लोकशाहीवादी करण्याची कोण ही कळकळ !

✽

✽

✽

✽

संपादक हा जनतेचा सेवक आहे, अशी लोकांची समजूत असत; आणि संपादकाना स्वतःचा अभिमान वाटावा अशीच ही गोष्ट आहे. पण संपादकाकडून तार्वजनिक सेवा करून घेण्याचा लोकांचा उत्साह केव्हां केव्हा भलत्याच धराला जातो. कुणाला खर वाटणार नाही, पण मला एकदां पुढीलप्रमाणें पत्र आल होतं;

“...गेले कित्येक दिवस पाहुण्यांनी सला सतावून साडल आहे. मी भिडस्त असल्यामुळे मला काही बोलतां येत नाही. तेव्हा तुम्ही आपल्या पत्रांतून त्यांच्यावर सडकून टीका कराल काय ? त्यांची नांवें आणि पत्ते पुढीलप्रमाणें...अर्थात माझ्या नांवाचा उल्लेख करू नका !.”

✽

✽

✽

✽

मला येणाऱ्या पत्रांचे हे असे दोन-तीन प्रकार आहेत. पत्राबद्दल मला अगदी मनापासून खर खर काय वाटत असं कुणीं विचारल तर मी म्हणेन, या विषयासंबंधी माझी तिरंगी भावना आहे; पत्र लिहिण्याचा मला कटाळा आहे, पण लोकानीं मात्र स्तुतीचीं म्हणा, निंदेचीं म्हणा किंवा शिव्यांनीं भरलेलीं म्हणा, खूप खूप पत्र मला लिहावीं; आणि वर पुन्हां मी उत्तर लिहिलीच नाहीत, लिहायला विलंब लावला किंवा दोन-चार तुटक ओळींचच उत्तर लिहिलं, तर माझ्यावर त्यानीं रागावू नये का रागावू नये तें मीं सुरवातीला सांगितलच आहे. मी आळशी आहे, - मला अहपणा झाला आहे म्हणून मी उत्तर लिहित नाही अस नाही, तर नस्य भीति वाटते !

कांहीं सत्यछटा

: :

४

आपल्या आयुष्यातली एकादी सत्यकथा द्या, असें जेव्हा 'सत्यकथे-
च्या संपादकांनी मला सांगितलें, तेव्हा माझ्यासमोर एक प्रश्नच उभा
राहिला. प्रत्येकाच्या आयुष्यांत सांगण्यासारख्या सत्यकथा पुष्कळ अस-
तात, पण जो ललित लेखक असतो त्यानें आपल्या वाङ्मयांत कुठें न्ही
कुठें तरी त्या सांगून टाकलेल्या असतात. तेव्हां मूळ नांवें सांगून त्याच
कथा पुन्हा सांगण्यात स्वारस्य काय ? माझ्यापुढें प्रश्न उभा राहिला तो
यामुळेंच. सध्या सत्यकथा अशी सांगता येण्यासारखी माझ्याजवळ कांहीं
नाही. दोनचार मजेदार प्रसंग मला आठवतात. नाट्यछटा या नावाच्या
चालीवर त्यांना आपण 'सत्यछटा' म्हणू पाहिजे तर.

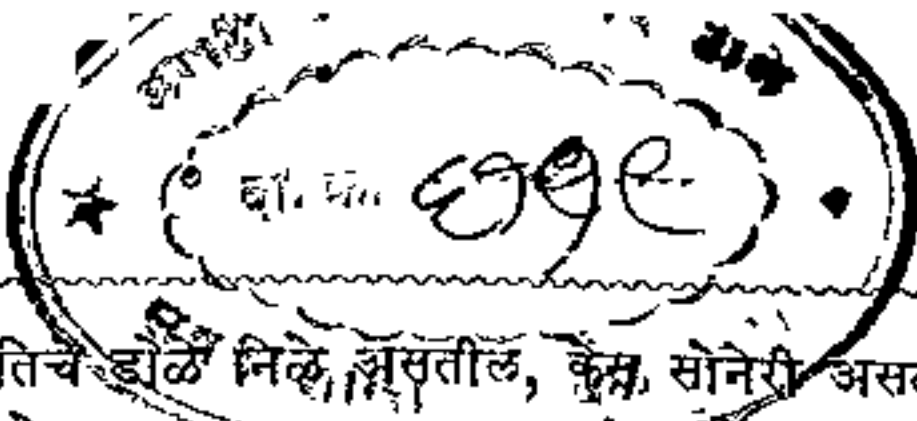
×

×

×

×

काहीं वर्षांपूर्वी सुप्रसिद्ध इंग्लिश कादंबरीकार टॉमस् हार्डी याच्या
कादंबऱ्यावर मी अगदी वेडा होऊन गेलों होतो. त्यांतल्या त्यांत त्याची
'Tess' ही कादंबरी मला अतिशयच आवडली होती; इतकी कां, दहापधरा
दिवस त्या कादंबरीतली पात्रें आणि त्यांचीं सुखदुःखें याखेरीज मला दुसरें कांहीं
सुचत नव्हतें. टेस् आणि एजल क्लेअर माझ्या डोळ्यासमोर दिसत होती.
टेस् ही एक खेडवळ इंग्लिश मुलगी आहे. त्या वेळेला खरीखुरी इंग्लिश
खेडवळ मुलगी मी पाहिलेली नव्हती. इंग्रजी वाङ्मय वाचून आणि चित्रे
बघून मीं काय कल्पना करूं शकत होतो तेवढीच. टेस् अशी दिसत

असेल, तिचे डोळे निळे असतील, केस सोनेरी असतील, छातीकडे बंद बाधावयाचे असतात अशा प्रकारचा जर्म फ्रॉक इंग्लिश खेडवळ मुलीचा असतो, तसाच तिच्या अगावर असेल, वगैरे वगैरे चित्र मी डोळ्यापुढे उभे केले होते.

याच विचारात असता ग्रँड रोड स्टेशनच्या समोर जुना बाजार आहे त्या बाजूने मी येत होतो. इतक्यात एका जरीपुराणेवाल्याच्या दुकानात लावलेले एक कॅलेंडर माझ्या दृष्टीला पडले. गवताच्या गजी मार्गे पडल्या आहेत, त्यावर पिवळा सूर्यप्रकाश पडला आहे. आणि सोनेरी केस असलेली, निळ्या डोळ्याची, बदाचा तग फ्रॉक घातलेली एक खेडवळ, तरुण इंग्लिश मुलगी पुढे उभी आहे असे तें चित्र होते. हाडींची 'टेस्' अशीच असली पाहिजे, असे एकदम मला वाटले. आणि तें कॅलेंडर मी विकत घेतले.

' काहीं दिवसांनी ' ग्रॅफिक्स ' किंवा तसेच कुठलेसे एक सचित्र इंग्लिश साप्ताहिक मी चाळीत होतो. तें सबंध साप्ताहिक सुंदर आर्ट पेपरवर छापलेले असे. आंत अनेक चित्रे होती. हाडींच्या वेसेक्स परगण्यातल्या काहीं हौशी तरुणतरुणींनी ' हाडी प्लेअर्स ' नांवाची एक नाट्यसंस्था काढली होती. आणि हाडींने लिहून दिलेली नाटके ते करीत. ' टेस् ' या कादंबरीवर आधारलेले एक नाटक हाडींने त्यांना लिहून दिले होते. त्या नाटकात ' टेस् ' चे काम केलेल्या नटीचे एक चित्र या साप्ताहिकात मला दिसले. बाजूच्या लेखात आपल्या कल्पनेवरहुकूम ' टेस् ' चे काम करणारी नटी आहे, असे हाडींने म्हटल्याचे लिहिले होते. या नटीचा चेहरा, कपडे आणि एकदर रूप याचे माझ्या कॅलेंडरमधल्या चित्राशी कमालीचे साम्य होते. प्रतिभावान् लेखक आपल्या बाचकांच्या मनावर किती विलक्षण परिणाम करू शकतो याचे हे उदाहरण आहे, असे मला वाटते.

X

X

X

X

लेखकाला जे अनेक मजेदार अनुभव येतात, त्यातले अत्यंत मजेदार,

राखंतले निखारे

त्याची पुस्तके न वाचता त्याची स्तुति करणारे लोक त्याला भेटतात तेव्हाचे असतात, असें मला वाटतें. एकदां एका गांवा मी व्याख्यान द्यावयाला गेलों होतो. ज्या संस्थेतकें माझें व्याख्यान होतें त्या संस्थेचे प्रमुख आश्रयदाते गावातले एक श्रीमत गृहस्थ होते त्यांना खूब करण्या करता संस्थेच्या चालकाना त्याच्या थोरल्या चिरंजीवाना माझ्या व्याख्यानाचे अध्यक्ष केले होते. माझ्याविषयींची थोडीशी माहिती त्यांनी कुणाला तरी विचारून ठेवलेली असणार. पण आयत्या वेळीं घोटाळा झाला. श्रोत्यात बरीचशीं शाळेंतली मुलें होती. त्यांना माझ्या पुस्तकाचीं नांवां आणि पुस्तके कशासंबंधी आहेत त्याची माहिती होती. अध्यक्ष माझी ओळख करून द्यायला उभे राहिले.

“ काणेकराची ‘ चांदरात ’ ही उत्कृष्ट कादंबरी तुम्ही वाचलीच असेल ! ” अध्यक्ष रगात येऊन म्हणाले.

“ अहो, ‘ चांदरात ’ हें कविताचं पुस्तक आहे ! ” एक पोरणू ओरडला.

पण अध्यक्ष तेवढ्यावर कुठले थांबायला ? ते पुढें बोलू लागले, “ पण ‘ पिकलीं पानें ’ ही कादंबरी खात्रीने थोर आहे—”

“ अहो, ते लघुनिबध आहेत ! ” आणखी दोन मुले आरडलीं. आता मात्र अध्यक्षाचा चेहरा अगदीं पडला.

“ माझ्यापेक्षा तुम्हालाच त्याची जास्त माहिती दिसते—तेव्हां मी खालीं बसलों—” असें काहीं तरी चाचरत चाचरत म्हणत ते खाली बसले.

×

×

×

×

मिनेमात आतां खूपच गाजलेले असें एक सुप्रसिद्ध नट आहेत. पूर्वी ते नाटककम्पनींत स्त्रीपार्टी होते. आतां ते लहू आहेतच; पण तेव्हाही ते खूपच लहू होते. स्त्रीपार्ट करणाचे त्यांचे ते शेवटचे शेवटचे दिवस होते. एका विशेषशा प्रसिद्ध नसलेल्या आणि आतां स्मृतिशेष झालेल्या नाटककम्पनींत ते होते. मी त्या वेळेला शाळेंत होतो. कुणीं

तरी एक फुकट पास मला दिला होता म्हणून त्या कंपनीचे 'सौभद्र' नाटक पाहावयाला मी गेलो होतो. सुभद्रेचे काम अर्थात् नटवर्य X X करित होते. सुभद्रा मूर्च्छित पडते, आणि घटोत्कच तिला उचलून नेतो, तो प्रवेश चालू होता. त्यापूर्वी बालगंधर्वांचे 'सौभद्र' मी पाहिले होते. बालगंधर्व त्या वेळी अत्यंत सडपातळ होते, आणि सुभद्रेला घटोत्कच लीलेने खाद्यावर उचलून आत नेत असे. पण या सुभद्रेला खाद्यावर उचलून घेऊन आत नेणारा घटोत्कचपाटी कंपनीत असणे शक्यच नव्हते. तेव्हा सुभद्रेला उचलायला घटोत्कचाने हात घातला की पडदा पाडावयाचा, आणि प्रवेश संपवावयाचा असा चालकांचा विचार होता, असे मला वाटते.

घटोत्कच सुभद्रेच्या मानाने अगदीच लुकडा दिसत होता. त्याने आपले जोरदार, राक्षसी भाषण केले, आणि मूर्च्छित पडलेल्या सुभद्रेला हात घातला. तितक्यात ठरल्याप्रमाणे पडदाही वरून खाली येऊ लागला. पुण घटोत्कचाच्या दुर्दैवाने आत पडद्याच्या दोरीची गुतागुत होऊन पडदा अर्ध्यावरच अडकून लोबू लागला एक मिनिट झाल, दोन झाली, पाच झाली, सहा झाली, पडदा खालीच येईना !

घटोत्कच सुभद्रेभोंवती हात टाकून सारखा 'ऊ ! ऊ !!' करून सुभद्रेला उचलण्याचा प्रयत्न करित होता, किंवा तसा अभिनय करित होता म्हणा ! सार थिएटर खदखदा हसत होत, आणि पिटमधले लोक शिष्ट्या मारीत होते. घटोत्कच श्रमापेक्षांसुद्धा 'आता काय कराव ?' या भीतीने घामाघुम झाला होता. लोकांचे हसण आणि त्या शिष्ट्या ऐकून तर तो अगदाच अधेमेल झाला. शेवटी पिटमधला एक प्रेक्षक ओरडला, 'ए X X तू राक्षस ना ? आणि तुला एक बाई उचलत नाही ?' आणखी जोराचा हशा पिकला. शेवटी एकदांचा पडदा सुटला आणि पडला एकदांचा खाली !

प्रो. फडके

: : :

५

व्यक्ति, - वाङ्मय नव्हे !

प्रो. फडके या व्यक्तीविषयीं मला काय वाटते तें लिहिण्याविषयीं जेव्हा 'धनुर्धारी'च्या संपादकांनीं आग्रह केला तेव्हा दोनचार मजेदार आठवणीं माझ्या डोळ्यासमोर आल्या. प्रो. फडके मोठे गर्विष्ठ आणि तुसड्या स्वभावाचे आहेत असें कितीतरी जणानीं, मी फडक्यांना भेटण्यापूर्वीं, मला सांगितले होते. एखाद्या माणसाची कुणी निंदा केली कीं, त्याला भेटण्याची मला अनावर इच्छा होते. पण एखाद्या मोठ्या किंवा आपणाला आवडणाऱ्या माणसाला उगाच भेटायला जाणें मला आवडत नाहीं. किंबहुना मला ते जमतच नाहीं. प्रो. फडक्यांची आणि माझी पहिली भेट मोठ्या विचित्र परिस्थितीत झाली आणि माझ्या दृष्टीनें तरी ती भेट अत्यंत सस्मरणीय आहे. कांहीं कामाकरता, मला वाटते १९३४ सालीं, मी कोल्हापूर येथें गेलों होतो. सुप्रसिद्ध दिग्दर्शक भालत्रा पेंढारकर यांनीं कोल्हापूर सिनेटोनच्या स्टूडिओंत मला आपल्या बरोबर जेवावयाचें निमन्त्रण दिलें होतें. जेवण करून दुपारीं मी स्वस्थपणें स्टूडिओंतल्या भालत्राच्या खोलात झोपलों होतो. इतक्यात राजाराम कॉलेजमधला माझा एक विद्यार्थी स्नेही तिथें आला, आणि हालवून मला जागा करून कॉलेज-मध्ये चला म्हणून तागू लागला.

'कशाला ?' मीं विचारलें.

‘आता ३ वाजता आमच्या कॉलेजात तुमच व्याख्यान ठेवलं आहे, आणि प्रो. फडके अध्यक्ष आहेत.’ तो म्हणाला.

‘म्हणजे?’ मां विचारलें. माझा चेहरा गोरामोरा झाला होता. माझ्या सर्वांगाळा कापरें सुटलें होतें. तोंपर्यंत उभ्या जन्मात मां कधी व्याख्यान दिलें नव्हतें, आणि कधी देईन असेंही मला वाटलें नव्हतें. व्यासपीठावर जायच्या कल्पनेनेंही माझ्या डोळ्यासमोर काजवे चमकत. आणि आतां कॉलेजच्या मुलांसमोर व्याख्यान द्यायचें आणि तेंही प्रो. फडकेच्या अध्यक्षतेखाली !

‘अरे पण मी बोलतो म्हणून तुला सांगितलं कुणों? आणि तू कॉलेजात व्याख्यान ठरवलस कुणाला विचारून?’ मी म्हणालों.

‘तें काहीं नाहीं, तुम्ही कोल्हापुरात आल्याच मला सकाळीं कळलं आणि आम्ही कॉलेजमध्ये व्याख्यान जाहीर करून टाकलं.’

‘विषय वगैरे काय?’

‘तुम्हाला वाटेल त्या विषयावर बोल ! पण चला लवकर. तिथें मुल जमून राहिलीं असतील आणि अप्पासाहेबही वाट पहात असतील.’

मला काय कराव तेंच सुचेना. मीं कपडे घातले आणि काय होईल तें होवो अमा विचार करून त्याच्या बरोबर चालायला लागलों. मला वाटतें, २०-२५ मिनिटें मी काहींतरी बोललों, पण प्रो. फडक्यानीं सुंदर समारोप करून एकदर कार्यक्रम यशस्वी केला.

* * * *

तें माझें पहिलें सार्वजनिक भाषण आणि त्याचे अध्यक्ष प्रो. फडके, जो मनुष्य अत्यंत गर्विष्ठ आणि तुसड्या स्वभावाचा म्हणून माझा समज करून देण्यात आला होता त्याने आपल्या गोड आणि दिलखुलास वागणुकीनें मला पहिल्याच भेटींत जिंकलें. आपला विद्यार्थी शोभेल अशा एका लेखकाशीं—प्रो. फडके १९१७ सालीं एम. ए. झाले, म्हणजे त्या वेळीं मी इंग्रजी २ व्या इयत्तेत असेन !—पहिल्याच भेटींत इतक्या सौजन्यानें आणि खेळाडू वृत्तीनें जो गृहस्थ वागला, तो ज्याच्याशीं

गर्विष्ठपणें आणि तुसडेपणानें वागला असेल, ते लोक तुसडेपणानेंच वागविण्याच्या लायकीचे असले पाहिजेत असें मला वाटतें. या-खेरीज दुसरें काहीं कारण मला सुचत नाहीं. कदाचित् माझें नशीबच विशेष असेल. कारण दुसऱ्या एका वात्रतींत मला असाच अनुभव आला आहे. एका प्रकाशकासंबंधीं, तो नेहमीं लेखकाना बुडवतो, एक छदाम लेखकाच्या हातीं लागूं देत नाहीं, अशी अनेकानीं माझ्याकडे ओरड केली होती पण इतर सर्व प्रकाशकांनीं कमी अधिक प्रमाणात मला रखडविलें आहे—नेमक्या याच प्रकाशकानें पुस्तक प्रसिद्ध झाल्या-बरोबर दुसऱ्या दिवशीं एका चेकनें माझ्या मोत्रदल्याची रक्कम देऊन टाकली !

*

*

*

*

फडक्याशी माझी एक लहानशी चकमकही झडली आहे पण त्यातांहे त्यानीं जी खिलाडू वृत्ति दाखवली, तिच्यामुळें मांच शरमल्यासारखा झालों. या अतर्बाह्य सरळ असलेल्या सद्गृहस्थावर उगाच इतक्या हिरीरीनें मी तुटून पडलों असें मला वाटलें.

आमच्या नाट्यमन्वतर सस्थेला उद्देशून प्रो. फडक्यांनीं एकदां एका लेखात 'इब्सेनचे एकही पुस्तक वाचल्याशिवाय, काहीं लोक रगभूमीवर मन्वतर करावयाला उठले होते' असा खोडकर उल्लेख केला होता. या उल्लेखाला 'चित्रें'तून उत्तर देतांना प्रो. फडक्यावर मी निर्दयपणे हल्ला केला, आणि इब्सेनप्रमाणेंच क्लेटन हॅमिल्टनही लोकांनीं वाचला नसेल अशी प्रोफेसरसाहेबांनीं स्वतःची समजूत करून घेतल्यामुळें त्याच्यावर कोणता प्रसंग ओढवला हें त्यानीं विसरू नये असें मी त्यांना बजावलें. हें उत्तर लिहिल्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं मी पुण्याला जात होतो. वाटेंत लोणावळा स्टेशनात गाडी उभी राहिली तेव्हा चहा प्यावयाला म्हणून मी प्लॅटफार्मवर उतरलो. समोर पहातो तों प्रो. फडके उभे. त्या वेळेला ते लोणावळ्यास रहावयाला आले होते. मनःपूर्वक हांसत त्यानीं पुढें येऊन माझ्याशीं हस्तादोलन केलें आणि म्हणाले, 'आम्ही तुम्हाला जरा कुठे चिमटा काढला तर तुम्ही आम्हाला अगदी अरेबाडून काढलंत की !'

‘ पण तो चिमटा तरी तुम्हीं अगदीं काहीं एक कारण नसताना का काढलात ? ’ मी म्हणालों.

या टीकेबाबत कडवटपणाचा एक शब्दही त्याच्या तोंडून निघाला नाही. मी मनात उमजलों, कीं हा केवळ ‘ साहित्यिक ’ नाही, हसत चार देणारा आणि हसतच चार घेणारा क्रिकेट, हॉकी, फूटबॉल खेळणारा हा एक ‘ माणूस ’ आहे आम्हा ‘ साहित्यिका ’त ‘ माणसें ’ किती थोडीं आहेत !

× × × ×

यानंतर आप्पासाहेबाशीं जेव्हां जेव्हा म्हणून बोलण्याचा प्रसंग आला तेव्हा तेव्हां त्यांच्या या ‘ माणुसकी ’बद्दल माझा आदर अधिकच दुणावत गेला अमेरिकन भाषेत बोलायचें म्हणजे—He never talks ‘shop.’ Talking ‘shop’ म्हणजे जिथे तिथे, ऐकणाराला त्या बाबतींत जिज्ञासा असो वा नसो, आपल्या धद्यासबधीं सारखें बोलत रहावयाचें ! आपण साहित्यिक ना, मग ऐकणारा डॉक्टर असो, वकील असो कीं विडीवाला असो, त्याला आपल्या आणि इतरांच्या साहित्यासबधी सुनवावयाचें ! ऐकणाराला ज्या ज्या विषयात कुतूहल असेल त्या त्या विषयावर बोलून, खरा माणूस त्याचें चित्त वेधून टाकीत असतो. अर्शा ‘ माणसें ’ साहित्यिकात म्हणा अगर दुसऱ्या कुठल्याही क्षेत्रांत म्हणा फारच थोडीं असतात. कवि म्हटला म्हणजे आपण कविता कशा केल्या आणि कुठें म्हणून दाखवल्या हें सदानुकदा सांगणारा. कम्युनिस्ट म्हटला की सप, क्रांति, कामगार आणि रशियावर उठल्या बसल्या व्याख्यान ऐकवणारा. रॉय-सारखा एखादाच कम्युनिस्ट राजकारणाबरोबरच तत्त्वज्ञानावर, शास्त्रीय शोधांवर, काव्यावर, नाटकावर, आइन्स्टीनच्या सिद्धांतावर, तितक्याच तन्मयतेनें बोलून तुमचें चित्त हरू शकतो. प्रो. फडके यांनां वाङ्मयाची एक ओळही लिहिली नसती, तरीही ते मला मित्र म्हणून हवेसे वाटले असते. फडक्यापेक्षांही माझा ज्यांच्याशीं निकटचा स्नेह आहे असे दुसरे साहित्यिक म्हणजे अत्रे. अत्र्याच्या वाङ्मयासबधी कधीही मी त्यांच्याशीं बोललेला नाही, आणि तेही वाङ्मयासबधी माझ्याशीं कधीं बोललेले मला आठवत नाहीत. पण अत्रे हाहि एक ‘ माणूस ’ आहे—चांगलाच भरभक्कम

‘माणूस’ आहे, आणि त्याला तुम्ही जितका अधिक जवळून पहाल तितका तो तुम्हाला अधिक आवडू लागेल.

* * * *

फडक्याच्या बोलण्यात, चालण्यात, वागण्यात, लिहिण्यात एक प्रकारचा अवास्तव रेखीवपणा-कृत्रिमपणा दिसतो नाही ? असा प्रश्न मला पुष्कळांनी विचारला आहे. गोष्ट खरी आहे. मलाहि तसा अनेक वेळां भास झाला आहे. पण त्याचें कारण मी शोधून काढलें आहे. बहुतेक सामान्य माणसें आणि त्यातल्या त्यात कलावंत वर्ग जें क्वचितच करूं शकतो तें फडक्यानी केलें आहे. त्यानी आपलें जीवन, लेखन, सर्व काहीं सघटित (Organised) केले आहे. अमक्या अमक्या वेळेला लिहावयाचेंच. पत्र लिहिताना अमक्या कागदावर अमक्या वळणाचें अक्षर काढूनच पत्र, लिहावयाचें, भाषण करताना अशी सुरवात करावयाची, श्रोत्यांना अशा अशा रीतीने विश्वासांत घ्यावयाचें आणि भाषणाचा असाच शेवट करावयाचा. आप्पासाहेबांच्या हातून जें इतकें विपुल लिखाण आणि भरदार कार्य होतें, त्याचें कारण हेंच. पण प्रयत्नांची शिकस्त करून असें सघटित आयुष्य कठणें ही आम्हाला कृत्रिमता वाटते. कारण आमची सहजता म्हणजे वाटेल तेव्हां जेवायचें, वाटेल तेव्हा झोंपायचें आणि वाटेल तेव्हा घाई-घाईनें खरडायचें. आमची सहजता याचा अर्थ सांघळा गोधळ. फडक्याच्या तथाकथित कृत्रिमतेचा मला हेवा वाटतो. अशीच खूपशी कृत्रिमता माझ्यांत येईल तर बरें होईल असें मला वाटतें ! मग, फडक्याविषयीं तुम्हास काय वाटतें ? या प्रश्नाचे उत्तर मी असें देईन: ‘जटलमन्’ या शब्दातला सर्व भलाबुरा अर्थ जमेस धरून मी म्हणेन “ He is first and last a gentleman. ”

बुखारी

:

:

६

यांच्या आयुष्यांतील एक दिवस

ऑल इंडिया रेडिओच्या ब्रॅलार्ड पिअरवरल्या जुन्या कॉन्ट्रॉल ऑफिसात तुम्ही जर पूर्वी कधी गेला असाल आणि स्टेशन-डायरेक्टर बुखारी याची आणि तुमची गाठ पडली असेल, तर क्वीन्स रोडवरल्या त्याच्या नव्या स्टुडिओत गेल्याबरोबर पहिल्यादाच तुमची भेट झाल्याबरोबर 'Come, have you seen my new Studio?' म्हणून मोठ्या हौसेनें तुम्हाला ते आपला नवा स्टुडिओ दाखवायला नेतील. नव्या स्टुडिओतली एकाहून एक भव्य दालने आणि आंतली डोळे दिपवून टाकणारी व्यवस्था पाहून तुमच्या तोंडातून एखादा स्तुतीचा शब्द बाहेर आला पुरे, का झालेंच. श्री. बुखारी ताबडतोब तुम्हाला सागतील: "This is not only the best studio in India, it is the best in Asia" त्याच्या त्या म्हणण्यात तथ्यही आहे. पण सरकारी इमारतीला ज्या अभिमानानें ते 'My Studio' म्हणतात, आणि त्याची थोरवी सागतात त्याचें मात्र आपणाला कौतुक वाटतें. पण त्यातच त्याचें वैशिष्ट्य आहे. एखादी गोष्ट हातांत घेतली का तिच त्यांना वेडच लागतें, याचा मला दोनतीनदा अनुभव आला आहे. नाटकें, संगीत याचें त्यांना वेड आहे म्हटले तरी चालेल, आणि त्यांच्या सुदैवानें ज्याचें त्यांना वेड आहे त्या गोष्टी आपल्या मनाप्रमाणें हव्या तशा करून घेता येतील. अशीच चागली

लड्ड पगाराची नोकरी त्यांना मिळाली आहे

इतरांना कंटाळवाणे पोटाचे उच्चांग करून फावल्या वेळात गाठचे पैसे खर्च करून आपला आवडती 'वेडें' पुरा कराची लागतात. बुखारीचे दैव असें बलवत्तर की, आपली 'वेडें' पुरा करण्याबद्दल त्यांना आठशें-हजार रुपये पगाराची बडी सरकारी अमलदाराची नोकरी मिळाली आहे!

रेडिओ स्टेशनच्या डायरेक्टरचें काम ते नोकरी म्हणून करीतच नाहीत, आवड म्हणून करतात. म्हणूनच इतक्या आपुलकीने ते आपल्या नोकरीच्या जागेला 'my studio' म्हणतात. व्हीन्स रोडवरला हा भव्य स्टुडिओ बांधून झाल्यावर तो आंतून-बाहेरून शृंगारण्याचें सर्व काम आपण आपल्या अगावर घेतलें होतें, ही गोष्ट बुखारी छती पुढ काढून सागतात. आतले विजेचे दिवे कसल्या आकाराचे लावावयाचे; फर्निचर कसल्या विशायाचे घ्यावे, त्यांचे कामत्या रंगाचे घ्यावयाचे, सर्व काहीं बुखारींनी स्वतः केले आहे. रेडिओ ऑफिसमधलें ते अत्याधुनिक पोलादी फर्निचर, चपराशाचे ते रंगीद्वेरगी निळे डगले शू सर्व बुखारींच्या 'कलाकृति' आहेत. मात्र त्यांना तोंडावर असें सागण्याची सोय नाही. तांबडतोब घर कसें शृंगारावे, ह्या विषयावर ते तुम्हांला एक व्याख्यान सुनावतील ! त्यांच्यापुढें थोल्यावयाला भीति वाटते ती एवढीच जगात असा एकही विषय नसेल की, जो बुखारींना गम्य नाही ! तुम्ही काहीं म्हणा, की ते बुखारींना माहित आहे, इतकेंच नव्हे तर त्यांना ते केले आहे.

त्याच्याबरोबर सहज बोलतां बोलतां मी म्हणालों, "आमच्या मराठी रंगभूमीवर इब्सेन सांप्रदायाचीं आधुनिक नाटकें करण्याचा आम्ही एक प्रयोग करून पाहिला होता, पण पैशाच्या दृष्टीने तो अयशस्वी झाला. खर्चाच्या मानाने तुमच्या वास्तववादी आधुनिक नाटकाना हिंदुस्थानांत पैसे मिळत नाहीत."

"कोण म्हणतो आधुनिक नाटकाला खर्च फार येतो आणि पैसे मिळत नाहीत?" बुखारी म्हणाले, "मी शंभर रुपयांत एक संबध नाटक

रगभूमिविर आणू शकतो. लाहोर, पेशावर येथे अशीं नाटकं मीं केलींही आहेत. ”

“ काय, म्हणता काय ? ” मी उद्गारलों, “ अहो, शंभर रुपये पात्राच्या नुसत्या कपड्यांना पुरायचे नाहीत. त्याशिवाय देखावे, थिएटर-भाडे, नटाचे पगार इत्यादि खर्च आहेच. ”

“ कपडे स्वतःचे घालायचे प्रत्येक नटानें, ” बुखारींचा ताबडतोब जवाब आला, “ थिएटरखर्च हवा कशाळा !—एखाद्या हॉलमध्ये नाटक करायच ! ”

“ अहो. तरी पण— ”

“ तरी पण काय ?—मीं नाटक केलीं आहेत, आणि शंभर रुपयांपेक्षा कमी खर्च आलाय मला. ”

पुढें बोलण्यात अर्थ नाहीं हें ओळखून तो विषय मीं सोडून दिला. सिनेमाची फिल्म कितीशें रुपयात आपण काढू शकाल, म्हणून मी त्यांना विचारणार होतो. इतक्यांत कुणीतरी त्यांना भेटायला आल्याची बरी शिपायानें आणून दिली. मी उठू लागलों.

“ बसा हो, ” मला आग्रह करित ते म्हणाले, “ असेल कुणीतरी; त्याची लवकरच वासलात लावतो. बसा तुम्ही. ” माझ्याशी गप्पा झोडण्याच्या ते रगात आले होते, आणि बऱ्याच गोष्टी मला ऐकवण्याचा त्यांचा विचार होता. कोण आले आहेत त्यांना आंत घेऊन ये, म्हणून शिपायाला त्यांनी सांगितलें. थोड्याच वेळानें दोनतीन तरुण मुसलमान विद्यार्थी आत आले. त्यांनीं अगदीं लवून मुसलमानी पद्धतीनें बुखारींना अभिवादन केलें. चेहऱ्यावर गोड हास्य आणून त्यांच्यापेक्षांही मोहक ऐटीनें मुसलमानी पद्धतीचीच सलामी बुखारींनीं त्यांना दिली, आणि सफाईदार इग्रजांत त्यांना समोरच्या कोचावर बसावयास सांगितलें.

“ What can I do for you ? ” ते मोठ्या आदबीनें म्हणाले.

एवढ्या मोठ्या स्टेशनडायरेक्टरची ती नम्रता किंवा नम्रतेचा तो अभिनय म्हणा,—पाहून ते विद्यार्थी विचारे लाजल्यासारखेच झाले. ते हिंदुस्थानींतच बोलू लागले. कमालपाशाची पुण्यातिथि किंवा

स्मृतिदिन काहींतरी लवकरच येणार होता त्या दिवशीं त्याच्यापैकीं एकानें उदूत रचलेलें कमालपाशाचें स्तुतिस्तोत्र रेडिओवर त्यांना म्हणून दाखवाय्याचें होतें. आणि म्हणून बुखारापुढें आपली ही अभिनव कल्पना माडावयाला ते विद्यार्थी आले होते. त्यांना वाटलें असेल, बुखारी मुसलमान आहेत. एका थोर, जगद्वद्य मुसलमान विभूतीसत्रर्धा बोलण्याचा कार्यक्रम आपणाला चुटकीसरसा मिळेल. मोठ्या उत्साहानें ते बुखारीकडे आले होते त्याचं म्हणण ऐकल्यानंतर बुखारीनीं गभीर चेहेरा केला आणि ते म्हणाले, “ कमालपाशा हा एक थोर मुत्सद्दी होऊन गेला, हें मला मान्य आहे. एक थोर पुरुष म्हणून त्यांच्यापुढें मी जमिनीपर्यंत मान वाकवीन, पण आपल्या पवित्र मुसलमानी धर्माचा एक जाड्वल्य अभिमानी म्हणून केमालपाशाबद्दल मला मुळांच आदर वाटत नाहा. ज्यानें खिलापतीची खिरापत केली, ज्यानें मुसलमानी बायकांच्या तोंडावरचा पडदा दूर केला—ज्यानें आपली आवडती उर्दू लिपि काढून पाश्चिमात्याची रोमन लिपि चुकीं मुसलमानांच्या माथीं मारली त्याचा तुम्हांला अभिमान वाटतो ? तुम्ही सच्चे मुसलमान आहांत ना ? ”

ते विचारे मुसलमान विद्यार्थी हवालदिल होऊन म्हणाले, “ हो ! ”

बुखारींचा तो आवेश आणि तो अभिनय पाहून मला हसू येत होतें. पण मां तें मोठ्या प्रयासानें आवरून धरलें. ते पुढे बोलू लागले, “ तुम्ही खरे मुसलमान आहांत ना ? झालं तर मग. एक थोर मुत्सद्दी म्हणून कमाल पाशाविषयीं आदर दाखवण ठीक आहे. पण माझ्यासारख्या धर्मनिष्ठ मुसलमानाला तरुण मुसलमानांना कमालपाशाचें स्तुतिस्तोत्र गात फिराव, हें मुळांच पसत नाहीं ! आजकाळ पहातों तों आमच्या मुसलमान तरुणात धर्माविषयीं आस्थाच कमी होत चालली आहे ! ”

हें सर्व भाषण इतक्या गभीरपणाचा आव आणून बुखारी करीत होते, कीं ते तरुण विद्यार्थी सर्दच झाले !

“ बरोबर आहे—तुमच म्हणण बरोबर आहे ! ” असे म्हणत खोटेच हास्य तोंडावर आणून त्यांनी बुखारीचा निरोप घेतला. बुखारी त्यांना

दरवाजापर्यंत पोहोचवावयाला गेले, आणि जाताना त्याच्या पाठीवर हात फिरवून ते पुन्हा म्हणाले, “माझ्या तरुण मित्रानो, मी सांगितलेलं सर्व लक्षात ठेवा ह !”

दरवाजा बंद करून ते परत आल्याबरोबर मी मोठमोठ्याने हसू लागलो.

“हसता काय ?” आपला गभीरपणाचा आदर कायम ठेवून त्यांनी मला विचारले.

“नाही म्हटलं, तुमचं जाज्वल्य धर्मप्रेम पाहून मी स्तब्धित झालों !” मी म्हणालो.

“म्हणजे तुम्हांला खोटं वाटतं की काय ? - खरोखरच एक मुसलमान म्हणून कमालबद्दल मला मुळांच आदर वाटत नाही !”

“मि. बुखारी,” मी म्हणालों, “मला कांही कमालसाठी रेडिओवर तुमच्याकडे कार्यक्रम मागायचा नाही !”

“काय सांगावं—तुम्ही लोक आमच्यावर विश्वासच ठेवीत नाही !” ते म्हणाले बुखारी एक उत्कृष्ट नट आहेत, याबद्दल माझी खात्री झाली मात्र त्यांना तसे सागावयास मी धजलों नाही. कारण अभिनयकला, आणि आपण कोणकोणत्या नाटकांत काय काय कामे केली, याचा मनोरंजक इतिहास त्यांनी मला सांगितला असता ! पण तो पुढे केव्हा तरी ऐकण्याची संधी मी राखून ठेवली.

बुखारीविषयी मला नेहमी आश्चर्य वाटतं तें हेंच. ते नखाशिखान्त कलावंत आहेत, पण तितकेच धूर्त आहेत. कलावंत सर्वसाधारणपणे अव्यवहारी आणि भावडा असतो. पण इतर कलांच्या जोडीला विरोधकांच्या तोंडाला हसत खेळत पाने पुसण्याची कलाही बुखारींनी आत्मसात् केली आहे. त्याचा तो टर्किश टॉवेलच्या कापडाचा हिरवा शर्ट, त्यावर तांबडा टाय, त्यावर अपटुडेड काळा सूट आणि पायांत भरजरी पंढाणी सँडल्स, हा चित्रविचित्र पोशाख या कलावंताचा आहे पण स्टुडिओत व्हाइसरॉय किंवा आगाखान यावयाचे असतं, कां कडक इस्तरीची कॉलर आणि

डेससूट घालून ते तितक्याच सहजपणे फिरू शकतात ! जितक्या शिताफीने त्यांनी त्या कमालपाशाच्या मुसलमान भक्तांना चकवले तितक्याच शिताफीने त्यांनी एखाद्या कड्या हिंदूलाही बनवला असता राजा राममोहनराय-विषयी आपणाला रोडेओवर काहीतरी बोलावयाचें आहे म्हणून सागाव-याला जर एखादा हिंदू तरुण आला असता, तर कर्मठ हिंदू तत्वाचें आवेशानें समर्थन करून जातिभेद, विधवाविवाहनिषेध इत्यादि पवित्र आणि सनातन हिंदु सस्थाचें उच्चाटन करून सर्वश्रेष्ठ हिंदु धर्माच्या पायालाच सुरंग लावूं पहाणाऱ्या राममोहनरायाचें गुणगान तुम्ही कशाला रोडेओवर करता, असें सागून, त्या हिंदु तरुणाला त्यांनी वाटेला लावले असते ! आणि पुन्हा, मुसलमान असून बुखारीसाहेबांना हिंदुधर्माविषयी केवढी ही कळकळ असें म्हणत तो घरीं गेला असता !

ते पहिल्यादाच मुघईत आले, आणि ' नमस्ते महाजनाः ' ऐवजी त्यांनी ' आदावे अरज ' सुरू केलें, तेव्हा त्यांच्याविरुद्ध उठलेलें वादळ सर्वश्रुत आहे. जिथे तिथे उर्दू घुसडण्याची कडव्या मुसलमानाची ही वृत्ती आहे, असा आरोप त्यांच्यावर जिथून तिथून केला जात होता. त्या वेळीं या विषयावर त्यांच्याशी झोलताना मीहि त्यांच्या या नव्या उपध्यापावद्दल त्यांची कानउघाडणी केली होती. पण ते अगदी निरपराध शोगलगाईचा आव आणून शातपणे म्हणाले, " अहो, मी काय तुमच्यापेक्षा कमी राष्ट्रीय वृत्तीचा आहे अस तुम्हाला वाटत की काय ? हिंदुस्थानातल्या सर्व देश-भक्ताप्रमाणें मलाहि या हिंदी उर्दू प्रश्नां सतावून सोडल आहे. आता काय सागू तुम्हाला ? मला तीन मुली आहेत, त्यापैकी एकीला हिंदी नाव दिल आहे, दुसरीला उर्दू नाव दिल आहे आणि तिसरीला अजून मी नाव सुद्धा ठेवलेल नाहीं. मी सारखा नि.पक्षपातीपणें विचार करतां आहे काय नाव तिला द्याव तें ! "

" तुमच्या या भयकर अडचणीवद्दल खरच मला मनापासून सहानु-भूति वाटते ! " मी हसत म्हणालों.

" अहो, मला ' नमस्ते ' काय आणि ' आदावे अरज ' काय—दोन्हीं

सारखाच ।” ते म्हणाले, “पण उत्तर हिंदुस्थानातल्या बहुतेक रेडिओ स्टेशनांवर ‘आदावे अरज’ ची पद्धत आहे, आणि सर्व स्टेशनांवर एकच पद्धत असावी अशी हिंदुस्थानसरकारची सूचना आल्यामुळे मी इथे ‘आदावे अरज’ सुरू केल—तों आपल माझ्यावर लोकानीं विनाकारण काहूर उटवले।— पण बाकी मला अशी काहीतरी आरडाओरड झालेली पाहिजेच म्हणा ।”

हेंच त्यांचे शेवटचे वाक्य खरें होतें. खरोखर त्यांना उर्दूचा पुळका आला होता की काय कुणाला ठाऊक—मुसलमानी धर्माचा त्यांचा अभिमान किती कडवा आहे हें त्याच त्यांनाच माहीत. आतापर्यंत अनेक डायरेक्टर आले असतील आणि गेले असतील, पण आपण मुद्देंत आल्याबरोबर काही तरी खळबळ उडवावी आणि सवांचे लक्ष आपणाकडे वेधले जावें, हा एक त्यांचा भिस्किल हेतू होता खास. आणि तो भरपूर साध्य झाला. मला त्यांनीं किती तरी वेळ सांगितलें आहे, रेडिओवर अस काही तरी बोलून की दुसऱ्या दिवशी तुम्हाला आम्हाला भरपूर शिव्या हासडणारी शेकडों पत्र माझ्या टेबलावर येऊन पडली पाहिजेत !”

आपल्या अस्तित्वाची जाणीव चौवीस तास लोकांच्या मनांत जळती ठेवण्याकरिता ते सारखे काहीतरी नव्या नव्या कल्पनांचा विचार करीत असतात. बुखारीचें डोके म्हणजे रगीबेरगी कल्पनाचा एक कारजा आहे. बऱ्यावाईट, लहान मोठ्या, शक्य अशक्य, नाना प्रकारच्या नव्या कल्पना काळ्याकुट्ट केसाच्या दाट जंगलानें आच्छादलेल्या त्या अजब डोक्यातून अष्टौप्रहर उसळत असतात. मात्र त्या ते तागू लागले, कीं आपण त्या नुसत्या ऐकून ध्याव्या. त्यांच्या हाताखालची मडळी या शत्रूतींत त्यांच्याशी वादविवाद करीत नाहींत कारण त्यांना आपल्या नोकऱ्या सांभाळायच्या आहेत; आणि निष्कारण उरस्फोट करतो कोण. म्हणून तिन्हाईत मनष्य त्या भानगडींत पडत नाहीं माझेच एक दोन अनुभव सांगतो. एकदां ते मला म्हणाले, “इब्सेनचा शतसावत्सरिक कीं कसला तरी उत्सव लवकरच येतो आहे—तुझ्याकडे इब्सेनच एक नाटक मराठींत केलेलें आहे ना ? तें आपण त्या दिवशीं रेडिओवर करूं या.”

मी म्हटले, “ ठीक आहे. ”

बोलता बोलता इब्सेनचीं नाटके मराठी रंगभूमीवर आणण्याच्या गोष्टी निघाल्या. माझ्या मराठी भाषातरातलीं इब्सेनच्या पात्राचीं नावे मराठी आणि वेषभूषाही मराठी हें पाहून ते म्हणाले, “ हे काय ? मराठीतही नावे मूळ युरोपियन आणि वेषही तसाच ठेवला पाहिजे. ”

“ अहो पण, ” मी म्हणालों, “ मराठी रंगभूमीवर आमच्या मराठी नटनटी झगे घालून आल्या आणि एकमेकाना ‘काय नोरा, काय हेल्मर !’ अस म्हणू लागल्या, तर तें भयकर हास्यास्पद होईल ! ”

“ काहीं हास्यास्पद होत नाही. ” अमर्याद आत्मविश्वासानें बुखारी म्हणाले, “ मी उर्दू रंगभूमीवर अस अनेक वेळां करून पाह्यल आहे ! ”

“ अस का ? ” मी म्हणालों, “ नशीब तुमच ! आमच नशीब तितकें बलवत्तर नाही ! ”

रेडिओवर अगदीं छोटीं नाटके करावीं, या विषयावर बोलताना मी एकदा म्हणालों, “ दहा किंवा पंधरा मिनिटाची तरी नाटके पाहिजेत. ”

“ छत् ! ” बुखारी म्हणाले, “ एक मिनिटाच नाटकसुद्धा करता आल पाहिजे. ”

“ अहो काय, बोलतां काय ? ” मी उद्गारलों, “ तुमच्या टा एक मिनिटाच्या नाटकात पात्र किती आणि तीं बोलणार काय ? ”

“ बोलतील वाटेल ते, पण पात्र हवी तितकीं ! ” ते म्हणाले. आता मात्र मला अगदीं रहावेना. मी थोडा वेळ थांबलों, आणि गंभीरपणें म्हणालों, “ कबूल कबूल. हवीं तितकीं पात्र असलेलं एक मिनिटाचं नाटक मी रेडिओवर करून दाखवतो. मला एक कल्पना आली आहे. ”

“ काय ? ” ते म्हणाले.

“ होळी म्हणून आम्हा हिंदूंचा एक सण आहे. त्या दिवशी आपण हें नाटक रेडिओवर करूं या ! ”

“ काय, काय ? ” ते जिज्ञासेनें विचारू लागले.

“ शेंशभर पात्र उभीं करावयाचीं; आणि उलट्या केलेल्या मुठी

तोंडाला लावून एकच शब्द एक मिनिटभर त्यांना मायक्रोफोनपुढे ओरडायला सागायच !”

बोलण्याचालण्यात, हसण्यांत-खेळण्यात बुखारी इतके नटत (acting) असतात, की ते मनापासून केव्हा बोलत आहेत, आणि नाटक केव्हा करीत आहेत, हे समजणे खरोखरच मुष्कील आहे. या मुलाखती-करता म्हणून मी मुद्दाम त्यांना भेटायला गेलों होतो. आम्ही बोलत वसलों होतो, इतक्यांत मुबईचे आर्चबिशप त्यांना भेटायला आले. त्यांना स्टुडीओ दाखवून थोड्याच वेळात मी परत येतो म्हणून मला सांगून ते बाहेर गेले. तोंपर्यंत रेडिओ-ऑफिसमधल्या दुसऱ्या एका अधिकाऱ्याबरोबर मी गप्पा करीत असता मला कळलें, का रविवार ता. ४ जून हा बुखारींचा पस्तीसावा वाढदिवस आहे.

“अरेच्या !” मी म्हणालों, “तर मग ही मुलाखत छाप्याची म्हणजे त्यांच्या वाढदिवसानिमित्त त्यांना मी एक बक्षिसच देतो आहे म्हणायचा !”

काहीं वेळाने बुखारी परत आल्यावर त्यांच्या खोलीत मी गेलों आणि म्हणालों, “मला माहितच नाही, येत्या रविवारी तुमचा वाढदिवस आहे हें !”

“कसला वाढदिवस घेऊन वसला आहांत !” उदास चेहेरा करून, —उदासपणाचा अभिनय करून म्हणा, ते म्हणाले, “वाढदिवसाची आठवण झाली की मला अगदीं खिन्न वाटते !”

“का बुवा ?” मी म्हणालो.

“अहो, माझ्या सुंदर चेहेऱ्याखेरीज माझ्याकडे काय आहे ?—आणि जसजसे अधिकअधिक वाढदिवस येणार, तसतसा हा चेहेरा टाकाऊ होत जाणार !” एक दीर्घ निःश्वास टाकीत ते म्हणाले.

त्यांनीं खिन्नपणाचा अभिनय इतका बेमालूम केला, कीं माझ्या जागीं दुसरा कुणी असता तर त्यानें डोळ्यातून टिपें गाळलीं असतीं !

हुद्दार

: : ७

यांची मुलाखत

वेटरने हातात 'मेन्यूकार्ड' दिव्याबरोबर मी त्याच्यावरून नजर फिरविली आणि पाहुण्यानाच विचारलें, " काय घेऊं या पहिला कोर्स ? "

" तुम्हाला वाटेल तो सागा. "

" ठीक ", मी म्हणालों, आणि 'मेन्यू'तला मला त्यातल्या त्यांत चांगला वाटत असलेला ' कोर्स ' मी निवडला. " इटॅलियन मटन विथ मॅकारोनी " मी म्हणालों.

" माफ करा बुवा, त्याच्याखेरीज दुसर काय वाटेल तें घेऊं. गेले सहा महिने फ्रँकोच्या कैदेत इटॅलियन मॅकारोनी आणि 'बीन्स' खाऊन विटलेंय मी ! "

" अरेच्या ! मग आपण दुसर काहो तरी घेऊ ! "

नुकतेच स्पेनच्या रणांगणावरून परत आलेले महाराष्ट्रीय वीर कॉ. हुद्दार याच्याशी मोकळेपणानें गप्पा करण्याकरितां म्हणून एका लहानशा, शात ठिकाणीं मी त्यांना जेवायला घेऊन गेलों होतो, तिथेंच बरप्रमाणें आमचा प्रश्नोत्तरें झालीं स्पॅनिश सरकारच्या बाजूनें इटरनॅशनल ब्रिगेडमध्ये कॉ हुद्दार लढावयाला गेले होते. नंतर ते फ्रँकोच्या सैन्याच्या हातीं सांपडले आणि नुकतेच तिथून सुटून मायदेशी परत आले, वगैरे गोष्टी आता सर्वांच्या परिचयाच्या झाल्या आहेत. आमच्या सभाषणातला इटॅलियन

‘मॅकारोनी’चा उल्लेख सहज आलेला असला तरी तो महत्त्वाचा आहे. जनरल फ्रॅंको स्वतःच्या पक्षाला स्पेनचा राष्ट्रीय पक्ष म्हणवतो, आणि स्पॅनिश सरकार हे आंतरराष्ट्रीय बोलशेव्हिकाचें आहे असा त्याच्यावर आरोप करतो खरी वस्तुस्थिति अगदी उलटी आहे. स्पॅनिश सरकार हे स्पॅनिश लोकांचें आहे. फ्रॅंको मात्र जर्मनी आणि इटलीचें बाहुलें आहे. फ्रॅंकोच्या सैन्याचे सर्व अमलदार जर्मन किंवा इटॅलियन आहेत. खुद्द सैन्यात तर लाखों इटॅलियन आणि हजारो जर्मन सैनिक आहेत. या गोष्टीचा उत्तम पुरावा म्हणजे हुद्दाराच्या बोलण्यात वर आलेला मॅकारोनीचा उल्लेख ‘मॅकारोनी’ हे इटॅलियन लोकांचें एक विशिष्ट खाद्य आहे. आपल्या इकडल्या गव्हाच्या शेवण्यासारखें तें असतें. फ्रॅंकोच्या कैद्यानासुद्धा दररोज ‘मॅकारोनी’ चारण्यात येत असे, यावरून बडखोराच्या मुलाखात इटॅलियनाचें केवढें प्रस्थ आहे, हे चागलेंच दिसून येतें.

कों. हुद्दार याची माझी ही दुसऱ्यादा गाठ पडत होती. वर्ष-दीड-वर्षापूर्वी लंडनमध्ये त्याची माझी भेट झाली होती, आणि आता ही दुसऱ्यादा त्या वेळेला वृत्तपत्रव्यवसाय शिकावयाला इंग्लंडमध्ये असलेले ते एक विद्यार्थी होते; आज स्पेनच्या रणभूमीवर महाराष्ट्राचे आणि हिंदुस्थानचें नाव उज्वल करून आलेले ते एक शूर शिपाई आहेत. पण त्या वेळचे हुद्दार आणि आजचे हुद्दार यात काहीही फरक झालेला नाही. त्याच्या दोन्ही भेटेनंतर त्याच्यातला एक लोभनीय विशेष मला काहीं आढळला असेल तर हाच, की अहंपणाचा अजिबात अभाव. प्रत्यक्ष युद्धावर जाऊन आलेल्या वीराच्या तोंडून ‘युद्धस्य रम्या वार्ता’ ऐकण्याकरता म्हणून परबां ब्राह्मणसभेच्या दिवाणखान्यात जमलेल्या श्रोतृसमुदायाला त्यानीं पहिल्याच सलीमाला पुढीलप्रमाणें थप्पड दिली.

“ मी स्पेनमध्ये कसा गेलों; वाटेंत माझ्यावर काय काय रोमाचकारी प्रसंग आले, मी किती जणांशीं लढलों आणि कसा लढलों, या गोष्टी माझ्या माझ्याकडे. फार तर, माझ्या बायकोला, आईला किंवा मित्रांना वेळ जात नसला म्हणजे त्याची करमणूक करण्याकरता मी त्या सागेन. जगाला

त्याचा काही एक उपयोग नाही. आज स्पॅनिश युद्धाकडे आपण आत्म-निरपेक्ष (objective) दृष्टीने पाहिले पाहिजे. स्पेनमधला लढा हा केवळ स्पॅनिश लोकांचा नाही. सर्व जगाचे भवितव्य ज्याच्यावर टागून राहिले आहे, असा लोकशाही आणि फॅसिझम यांच्यामधला जागतिक युगपरिवर्तनाचा हा लढा आज स्पेनच्या रणभूमीवर लढला जात आहे.”

या ब्राह्मणसभेतल्या व्याख्यानसत्राची बोलता बोलता हुद्दार म्हणाले, “ काय हो, खदकात आम्हाला स्त्रियाहि भेटावयाला येऊ लागल्या, अस मी बोलण्याच्या भरांत म्हणून गेलो, तेव्हां थोडा हशा झाला नी गडबड उडाली. त्याचदळ माझे मित्र मी अस बोलावयाला नको होत अस म्हणाले.”

“ You did the best thing, ” मी म्हणालों, “ आणि नंतर तुम्ही श्रोत्यांना चापलत तेंही अगदीं छान केलत ! ”

रशियाची मदत येण्यापूर्वी स्पॅनिश सरकारच्या सैन्याची कोण हला-खीची स्थिति होती याचे वर्णन हुद्दार ब्राह्मणसभेतल्या त्या भाषणातु करित होते. पुरेशा ब्रदुका नाहीत, खदकात बसावयाची नीटशी सोय नाही, अशी सरकारी सैन्याची स्थिति होती. नंतर रशियाची मदत आली. खदक सर्व सुखसोयीनी युक्त झाले, थड-गरम पाण्याचे नळ खंदकात खेळवले गेले, भरपूर अन्नपाणी मिळू लागले, “ फार काय, स्त्रियांचीही आम्हाला भेट होऊ लागली. ” स्त्रियांचा उल्लेख आल्याबरोबर लोक एकदम हसले. तत्क्षणी उसळून हुद्दार ओरडले, “ हा Sex Complex नाही. तोफाच्या गोळ्यानी कानठळ्या बसत असता आणि मशीनगनमधून डोक्यावर अभिवर्षाव चालू असता मानवाच्या प्राथमिक भावना उत्तान झालेल्या असतात. खाणे, पिणे, स्त्रीसहवास या सामान्य माणसाला रोजच्या घाटणाच्या गोष्टीना ‘ सोल्जर ’ च्या दृष्टीने अवास्तव महत्त्व आलेले असते. स्त्रीचं नुसत दर्शनच काय, पण स्त्रीचें चित्र पाहून आई, बहीण, पत्नीपासून ताटातूट झालेल्या सैनिकांचे सर्वांग धरारून जात... ” हे शब्द ते बोलले आणि श्रोतृसमुदायांत एकदम गभीर शांतता पसरली.

“ खरच, आपल्या लोकांना कल्पना नाही. ” हुद्दार मला म्हणाले,

“ एखाद्या स्पॅनिश शिपायाची वहीण जर त्याला भेटावयाला खदकांत आली, तर ताबडतोब तो तिची सर्वांशी ओळख करून देई. स्त्री ही आम्हा सैनिकाना एक अमोल गोष्ट वाटे ”

“ काय वाटल तुम्हाला स्पॅनिश स्त्रियाविषयी ? मी ज्या पाहिल्या त्या अगदीं आमच्या हिंदी स्त्रियासारख्या मला वाटल्या. ” मी म्हणालों.

“ अगदीं बरोबर. स्पॅनिश स्त्रिया, तुमच्या कोंकणच्या किनाऱ्यावरच्या स्त्रियासारख्या मला वाटतात धीट, पण भलताच फाजीलपणा कुणाला करू देणार नाहीत ! ”

“ रशिया, हिंदुस्थान आणि स्पेन या तीन देशात आणि तिथल्या लोकातही फार साम्य आहे, नाही ? त्याचा रंग, त्याची भाषा, त्याचे कपडे, त्याच्या चालीरीती, बोलण चालण... ” मी म्हणालों.

“ का हो, तुम्हाला रशियन लोक वावळट वाटले अस कुणीस मला सांगत होता ! ”

“ छे छे, वावळट म्हणजे काय ? ” मी म्हणालों, “ इतर युरोपियन लोकांसारखे नव्हत, — आमच्यासारखे ! ”

“ नाहीं हं. चुकता तुम्ही. ” हुद्दार म्हणाले. “ स्पेनमध्ये आम्हाला लष्करी शिक्षण देणारे शिक्षक व अमलदार सर्व रशियन होते. मोठे हुद्दार वाटले मला बेटे ! ”

‘ आतां रशियासबंधीं बोलतोच आहोंत आपण, तर रशिया आणि स्पेनसंबंधींच्या एकदोन भानगडोंचा निकाल लावून घेतों तुमच्याकडून. तुम्ही प्रत्यक्षच सर्व कांहीं पाहिल आहे. तेव्हा वृत्तपत्रातल्या उलटसुलट बातम्यांपेक्षा तुमच्यावरच विश्वास ठेवलेला बरा. फ्रान्स आणि इंग्लंडच्या नादीं लागून रशियानें हवी होती तशी स्पेनला मदत केली नाही, असें कांहीं कम्युनिस्ट-विरोधी आणि ट्राइस्कीस्ट म्हणतात त्यात कितीस तथ्य आहे ? ’

“ अजिबात खोटी गोष्ट ! ” हुद्दार उद्गारले, “ रशियाची मदत

नसती तर आज माद्रिद फॅकोची राजधानी झाल असत ! हां, हें मात्र खर, कीं तटस्थता-समित्त (Non-intervention Committee) रशिया आपला डाव मोठ्या धूर्तपणें खेळत असे. जर्मनी-इटलीचे प्रतिनिधि म्हणाले, कीं आम्ही काहीं युद्धसामुग्री फ्रॅकोकडे पाठवीत नाही; कीं रशियाही म्हणे, ठीक, आम्हीही काहीं पाठवणार नाहीं पण जर्मनी-इटलीने चोरून युद्धसामुग्री पाठवल्याचा पुरावा मिळाला कीं रशिया, आता आम्हीं मदत पाठविणार म्हणून सागूनसवरून स्पॅनिश सरकारला मदत पाठवीत असे । ”

“ मग स्पॅनिश कम्युनिस्टावरचे इतर आरोपही बहुतेक खोटेच असावेत ” मी म्हणालों, “ स्पॅनिश कम्युनिस्ट पक्ष अत्यंत अल्पसंख्याक असताना देखील मन्त्रिमंडळात पोलिसखात्याचा मंत्री कम्युनिस्ट असावा, अस दडपण आपल्या मदतीच्या जोरावर स्पॅनिश सरकारवर रशियाने आणल, आणि नंतर कम्युनिस्टांनीं आपल्या विरोधकाचा-म्हणजे ‘ पूम् ’ (P O. U M.) वगैरे गटाचा छळवाद आरंभला, अस आम्ही वन्याच ठिकाणी वाचतो ”

“ कम्युनिस्ट मंत्र्याकडे पोलिसखातं आहे हेंच मुळीं खर नाहीं, डॉ. नेग्रिन यांच्या मन्त्रिमंडळात दोन कम्युनिस्ट आहेत हें खर आहे. पण एकाकडे शेतकीखात आहे आणि दुसऱ्याकडे शिक्षणखात आहे. ”

“ अस्त ! ” मी म्हणालों. “ मग ‘ पुम् ’-‘ ट्राँट्स्कीस्ट ’ लयाड, कीं कम्युनिस्ट ? ”

“ तें कांहींही असो, ’ हुद्दार म्हणाले, “ एक गोष्ट मात्र मी प्रत्यक्ष अनुभवावरून सांगतो आमच्या सैन्यात जिथें जिथें ‘ पूम् ’ च्या तुकड्या असत, तिथे तिथे शस्त्रपक्षाकडून आमच्यावर हल्ला झाला कीं माघार घेतली जात असे आणि कांहींतरी घोटाला होत असे, हें मात्र निर्विवाद. ‘ पूम् ’ च्या पुढान्यावर जे खटले झाले, त्यांची काहीं पुस्तकें मीं आणली आहेत ती वाचा तुम्ही पाहिजे तर. म्हणजे तुमची खात्री होईल. ’

इतक्यात ‘ वेटर ’ दुसरा ‘ कोर्स ’ काय पाहिजे म्हणून विचारावयाला

आला. इटालीतून एकदम मद्रासवर उडी मारून 'मेन्यू' तला 'मद्रास करी अँड राईस' आणावयाला मी त्याला सांगितलें. आमचें बोलणेंसुद्धां इटली, स्पेन आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणाकडून घरच्या राजकारणाकडे वळलें.

“ काँग्रेसनें फेडरेशनचा जर स्वीकार केला, तर साम्राज्यशाहीविरुद्ध लढा चालवण्याची सर्व जबाबदारी आता जहालांवर (Leftists) येऊन पडणार आहे,” मी म्हणालों, “ तुम्ही काय करणार ? मला तरी किसान सभेच्या प्रचंड आंदोलनांत भविष्यकाळची थोडी तरी आशा दिसते. ”

“ मी सुरवातीला तरी मध्यप्रांतात किसान-सघटनेनेंच काम हातांत घेणार आहे,” हुद्दार म्हणाले, “ काँग्रेसमध्ये जमीनदार, सावकार, मजूर, मालक, शेतकरी यांचा एकच खुर्दा झाला आहे, त्याविरुद्ध तुमची टीका मला पटते. ” साम्राज्यशाहीविरुद्ध झगडण्याकरता सर्व जहालांचा मिळून एखादा Democratic Popular Front चा गट असावा, असें जें तुम्ही म्हणता त्याला माझा पूर्ण पाठिंबा आहे. ”

काँफी पितां पिता त्याच्या पीळहार देहाकडे आणि पाणीदार डोळ्याकडे पहात मी म्हणालों,

“ फ्रँकोच्या तुरुंगात फार हाल झाले तुमचे ? ”

“ खर बोलायच म्हणजे नाही बुवा. अँगॉन फ्रंटवर पकडल्या गेलेल्या आमच्यासारख्या कैद्यांचे तरी फार हाल (Torture) झाले नाहीत. ”

“ आणखी हिंदी इसम तुमच्याबरोबर कुणी होता का ? ”

“ हो. ब्रमारकहून कनल जान्सन नावाचा एक लष्करी निमलदार आमच्या इंटरनेशनल ब्रिगेडमध्ये येऊन दाखला झाला. त्याच्याबरोबर कृष्णा नावाचा एक हिंदी विद्यार्थी अमेरिकेहून आला होता. विचारा स्पेनच्या रणगाणावर लोकशाहीसाठी लढता लढता धारातीर्थ पडला. चोपेक नावाचा एक झेक माणूस आमचा कमांडर होता.

घड्याळाकडे मी पाहिलें तों बरेच वाजून गेले होते. काँफी सपनून आम्ही जावयाला उठलों.

“ स्पॅनिश भाषेंत आणि आपल्या मराठी भाषेंत भलतेंच साम्य आहे ” हुद्दार उठता उठतां म्हणाले. “ तुमच्या ‘ कोळ्याच्या गाण्या ’- सारखीच एक स्पॅनिश कविता वाचलेली मला आठवते. ”

“ अरेच्या ! ” भाइया डोक्यात एकच विचार आला, “ वाङ्मयचोर, कोण ? मी कीं तो स्पॅनिश कवि ? ”

हुद्दाराना त्याच्या हॉटेलात सोडल्यानंतर घरीं येताना मला सारखें वाटत होतें, “ खरा मर्द आहे. या माणसाची खरी कामगिरी अजून पुढेंच दिसावयाची आहे ! ”

शय्येवरले शेजवलकर ! : : ८

श्री. शेजवलकर यांच्या बुद्धिमत्तेबद्दल, अभ्यासू वृत्तीबद्दल आणि अप्रतिम लेखनशैलीबद्दल मला नेहमीच आदर वाटे. असा हा माणूस कांहीं खाजगी दुःखामुळे आणि मानसिक विकृतीमुळे गेलों आठ-दहा वर्षे सर्व लेखनवाचन सोडून देऊन निष्क्रियतेत काळ कठीत शय्येवर पडला आहे, याची मला आणि प्रभाकर पाध्ये, हरिभाऊ मोटे यांच्यासारख्या माझ्या स्नेह्यांना नेहमीच हळहळ वाटे काहींहि करून या माणसाला कोणी पुन्हा लिहावयाला लावील तर फार नामी गोष्ट होईल, असें आम्ही नेहमी म्हणत असू. श्री. शेजवलकरांना डेक्कन कॉलेजात प्रोफेसर नेमल्याचें आम्हाला कळलें तेव्हा खरोखरच आम्हाला अतिशय आनंद झाला आणि मोटे यांनीं शेजवलकरांचे लेख पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करावयाचें ठरविलें, तेव्हां त्यांना मनःपूर्वक मी धन्यवाद दिले याची साक्ष खुद्द हरिभाऊ मोटे देतील. हें पुस्तक मी अजून वाचलेलें नाहीं. पण 'प्रगती-' तल्या लेखाचें हें पुनर्मुद्रण असल्यामुळे त्यातले बरेचसे लेख माझ्या नजरेखाळून गेलेले असणार. मात्र या पुस्तकाची, आता सर्वत्र चर्चेचा विषय होऊन बसलेली, 'शय्येवरून' ही शेजवलकरांची प्रस्तावना वाचून माझे बरेचसे समज चुकीचे होते याबद्दल माझी खात्री झाली. त्याचे सर्कीर्ण त्रुटित लेख वाचून ते विचारी विद्वान् आहेत असें मला वाटत होतें, आणि त्यांच्या इतिहाससंशोधनासंबंधीची माहिती ऐकून ते मोठे इतिहाससंशोधक आहेत

अशी माझी कल्पना होती ते विद्वान् असतील, पण इतिहाससंशोधन करण्याच्या त्यांच्या लायकीबद्दल मात्र मला जबरदस्त शका उत्पन्न झाली आहे. इतिहाससंशोधन, तत्त्वज्ञान इत्यादि गहन विषय बहुतेक लोकांना समजत नाहीत, त्यामुळे या विषयात लटपटी करणारा मनुष्य त्यांना उगाच मोठा विद्वान् संशोधक वाटतो. एक विद्वान् म्हणतो म्हणून दुसरा म्हणतो, दुसरा म्हणतो म्हणून तिसरा म्हणतो आणि अशा तऱ्हेने कांहींच समजत नसल्यामुळे सर्वच एकाद्याला विद्वान् समजू लागतात. शेजवळकरांच्या वाचतात असाच प्रकार झालेला दिसतो. आपल्या प्रस्तावनेत त्यांनी आपले तत्त्वज्ञान आणि व्यक्तिमत्व पुरेपूर स्पष्ट केले आहे.

ही प्रस्तावना वाचून एका गाहोबद्दल बालबाल खात्री होते. ती गोष्ट हीच की या माणसाने बाकी काय वाटेल ते करावे, पण इतिहासशास्त्र शिकवण्याला आणि इतिहाससंशोधन करावयाला हा माणूस अत्यंत नालायक आहे. या प्रस्तावनेवरून दोन गोष्टी निःसंदिग्धपणे सिद्ध होतात. एक, श्री. शेजवळकर हे धादांत खोटे बोलणारे, दाभिक इसमू आहेत, आणि दोन, पुराव्यांशेवाय विधाने करणे हा जवळ जवळ त्यांचा स्वभावधर्म झाला आहे.

मी जी ही विधाने केली आहेत त्याचे पुरावे आतां शेजवळकरांच्या प्रस्तावनेतूनच काढून दाखवितां.

आपल्या प्रस्तावनेच्या पहिल्याच परिच्छेदांत श्री. शेजवळकर म्हणतात, कीं आता वाचण्याची आपणाला विलकूल इच्छा राहिलेली नाही, शेजारचा रेडिओ काय आपल्या कानावर बातम्या हाणतो तेवढेच आपणाला कळते. पहिले असे कीं, घरांत रेडिओ असूनहि मनुष्य जर लक्षपूर्वक मुद्दाम बातम्या ऐकावयाला बसला नाही, तर त्याला रेडिओवर काय चालले आहे ते कळण्याचा संभव नाही; तेव्हां शेजारचा रेडिओ शेजवळकरांच्या इच्छेविरुद्ध त्यांच्या कानांत बातम्या हाणतो हे विधान धादांत खोटे आहे. चोरून किंवा उघडपणे बातम्या ऐकण्याची भयकर कडू असल्यामुळे शेजारचा रेडिओ लक्षपूर्वक ऐकत श्री. शेजवळकर बसत

असावेत, हें स्पष्ट आहे. दुसरी गोष्ट, वाचण्याची आपणाला विलकूल इच्छा नाही हें विधान करताना आपण मूर्तिमत् खोटेपणाचा अवतार आहोंत हे सागावयाला शेजवलकर विसरले; कारण या प्रस्तावनेच्या तिसऱ्या परिच्छेदात शेजवलकर प्रत्येक चालू साप्ताहिकाचा नि प्रत्येक दैनिकाचा स्तभान् स्तभ अथपासून इतिपर्यंत वाचतात, याचा भरपूर पुरावा आहे. सद्यःकालीन समाजावर शिव्याशापाचा वर्षाव करताना शेजवलकर म्हणतात, “ .. त्या समाजाच्या गरजा भविष्यावर चालणारी आणि भविष्यावाचून न चालणारी, चिमटेचमत्काराची चमक दाखविणारी व लाकडी ढलपे बोलके करणारी, तो-ती-चा तोरणहार गुफणारी, झरोक्यातून तिरदाजी करणारी, गवाक्षातून कटाक्ष फेंकणारी व रमण्यात मोडखुर्दा वाटणारी, थोडे गोड देऊन बहुत कडू करणारी व वैतागवनातून विषारी वाफारे सोडणारी वृत्तपत्रे पुरवीतच आहेत. !”

या उतान्यावरून श्री. शेजवलकर धनुर्धारी त्रिकाळ, चित्रा, विविध-वृत्त, केसरी, प्रकाश हीं वृत्तपत्रे, त्यातलीं जुनीं आणि नवी सदरे तोंडपाठ म्हणून दाखविण्याइतक्या काळजीपूर्वक वाचतात हें सिद्ध होतें. ‘धनुर्धारी’ त भविष्य येतें आणि ‘मोडखुर्दा’ हें सदर धनुर्धारीत मार्गें चालू होतें हें सर्वांना माहीत आहे ‘बोल्का ढलपा’ व ‘तो-ती’ हीं ‘चित्रे-’ तलीं जुनीं-नवीं सदरे आहेत. ‘झरोक्यातून’ हे विविध वृत्तां’ तले सदर विख्यात आहे ‘थोडे गोड थोडे कडू’ या मथळ्याखालीं ‘केसरी’ त मजकूर येतो. ‘वैतागवनावले वाफारे’ ही लेखमाला मुन्नईच्या ‘प्रकाश’ साप्ताहिकात चालू होती. यावरून श्री. शेजवलकर हे चोरून रेडिओ ऐकतात त्याप्रमाणेंच चोडून सर्व काहीं वाचतात, आणि आपण काहींच वाचीत नाहीं असें निळेजपणें विधान करतात हें उघड आहे. शेजवलकर याना मी धादात खोटे बोलणारा इसम आणि दाभिक म्हणतो तें यामुळेच.

आतां पुराव्याशिवाय विधानें करण्याचा श्री. शेजवलकर याचा स्वभाव पहा—“...इतिहासाच्या प्रोफेसराना इतिहासमडळातील कार्यक्रमांना हजर राहण्यास वेळ मिळत नाही, पण ते अनंत काणेकराच्या व्याख्याना-

साठीं दोन तास मोडूं शकतात ! ..या प्रकारांतील इगित काय असावें ? इगित असें कीं खोटे नाणें खऱ्या नाण्याला बाजारातून घालवून लावते हा अर्थशास्त्रांतील चलनी नाण्याबद्दलचा सिद्धांत इतर क्षेत्रातही खरा ठरत आहे ! . . .” हें शेजवलकराचें विधान घ्या. माझी व्याख्यानें खरोखरच कवडी किंमतीचीं किंवा विचारशून्य असू शकतील माझ्या व्याख्यानाची चिकित्सा करून आणि त्यामधला पुरावा पुढें करून ती खोटे नाणें आहेत असे एखाद्या टीकाकारानें सिद्ध केलें, आणि अशा व्याख्यानासाठी वेळ मोडून इतिहासमडळा-तल्या भरीव कार्यक्रमाला तो विशिष्ट प्रोफेसर हजर राहिला नाही असें म्हटलें, तर त्या टीकाकाराचा सद्देतु किंवा योग्यता याचा मी मुळांच सशय घेणार नाही. असल्या पुराव्यानें मला वैयक्तिक दुःख झालें तरी त्या टीकाकाराबद्दल मला आदरच वाटेल. पण जे शेजवलकर गेलीं कित्येक वर्षे काहांच वाचीत नाहीत किंवा ऐकत नाहीत, ते माझें लिखाण किंवा व्याख्यान खोटे नाणें कसें ठरवतात? दुसऱ्याचें बरें न पहाण्याची क्षुद्र हेवेखोर वृत्ति आणि हलकट माणसाला साजेसा मत्सर एवढ्याच आधारावर शेजवलकर असला विधानें करतात असें मी म्हटलें तर माझी चूक होईल काय ? बेताल आणि पूर्वग्रहदूषित अशीं विधानें करण्याची सवय असल्यामुळें ज्याच्या इतिहाससशोधनाला दीडदमडीचीही किंमत नाही, अशा एखाद्या शेजवलकरासारख्या इतिहाससशोधकाचा कार्यक्रम इतिहास-मडळात असला, आणि त्याच वेळेला काहींतरी विचार करूनच उच्चारलें जाणारें माझें व्याख्यान असलें, तर इतिहासमडळाचा कार्यक्रम सोडून माझ्या व्याख्यानाला जाणारा प्रोफेसर फारतर शेजवलकराना आवडणार नाही, पण प्रत्येक निरोगी आणि विचारी माणूस त्याला शहाणाच म्हणेल.

या प्रस्तावनेमध्ये आपलें तत्त्वज्ञान आणि व्यक्तिमत्व शेजवलकरानी स्पष्टपणें माडलें आहे असें मी सुरवातीलाच म्हटलें. त्याच्या व्यक्तिमत्वाची पुरेशी चिरफाड मी केली आता त्याच्या जगाकडे पहाण्याच्या दृष्टिकोना-कडे वळतो. खोटी नाणें खऱ्या नाण्याना बाजारातून घालवून देतात. जगात न्याय, निःस्पृहपणा, सत्यवादित्व यांना किंमत नाही. जाहिरातवाजी,

ढोलबडवेगिरी याचीच जगात चलती होते, वगैरे वगैरे प्रकारची टीका अनेक कबरमोढक्या आणि ऊरबडव्या माणसानी अनादि कालापासून जगावर केली आहे. त्यांत ओजस्वी आणि सणसणीत भाषाशैलीखेरीज शेजवलकरानी कांहीं नवीन केले आहे असे मला वाटत नाही. या टीकेत बरेंचसे सत्यही आहे. पण ते एकागी अर्धसत्य आहे. खोटी नाणीं, दिखाऊ सस्था आणि दाभिक लोक याचीच जगात बहुसख्या होती, आहे आणि असणार, हे खरे आहे. पण तेवढ्यामुळे जग मागे राहिले किंवा मागे राहिल, हे मात्र अजिबात खोटे आहे हातावर मोजण्याइतकी जी खरी नाणीं, ज्या कार्यक्षम सस्था आणि जे सच्चरित लोक जगांत आहेत तेच या जगड्याळ खोटेपणाला धीराने टक्कर देत जगाला पुढे नेत आले आहेत, आणि यापुढेहि नेतील.

दाभिकाला तात्पुरते यश मिळेल किंवा काहीं थोडा वेळ खोटे नाणे खऱ्या नाण्याला बाजारातून घालवील, पण अर्ती सच्चरिताचाच विजय होतो आणि शेवटीं खरे नाणेच टिकून रहाते, असा इतिहासाचा निर्वाळा आहे आणि जगाचा अनुभव आहे. मात्र खऱ्या नाण्याला इतका आत्म-विश्वास आणि हिंमत पाहिजे.

आज जगात भयकर वज्रबजपुरी माजली आहे आणि जगाचे वारा वाजतात की काय अशी परिस्थिति आली आहे, ही गोष्ट त्रिवार सत्य आहे. पण त्याबरोबर हीही गोष्ट तितकीच खरी आहे की, नव्या सुदरतर जगाचा जन्मकाल जवळ येऊन ठेपला आहे. अधर्माचे अभ्युत्थान होते, साधूची विटवना होते आणि दुष्कृतांचा विजय होतो तेव्हाच धर्मसस्थापनेसाठी, साधूच्या परित्राणासाठी आणि दुष्कृतांच्या विनाशासाठी भगवताचा अवतार होतो आणि तो नवे जग निर्माण करतो असे गीतेंत सांगितले आहे. ही झाली जुनी भाषा. स्वतःला भौतिकवादी म्हणविणारे आम्ही नवे लोक हीच गोष्ट निराळ्या भाषेत सांगतो. जुन्या जगाच्या पोटातूनच नव्या जगाची उत्पत्ति होते. आज जुन्या जगाला नव्या जगाच्या जन्माच्या वेळच्या प्रसूतिवेदना लागल्या आहेत. जुन्या जगाचा चेहेरा वेडाविद्रा, काळवडलेला आणि भयकर दिसतो, त्याचें कारण या असह्य

वेदनाच होत हें दृश्य जितकें निराशाजनक आणि भयदायी आहे, तितकीच आता या भयकर प्रसंगातून, नव्या सुदरतर जगाचा जन्म होणार आहे ही गोष्ट रमणीय आणि आशादायक आहे. आम्हालाही शेजवलकराप्रमाणेंच जगाची ही भयकर बाजू दिसते. पण शेजवलकराना कधींच अनुभवावीं लागली नसतील अशा अनंत खासगी दुःखाना पोटात पचवून, ताठ पायावर छाती पुढें काढून आम्ही उभें आहोत, त्यामुळें जगाची चांगली, आशादायक बाजूही आम्हाला दिसते.

एका दुःखाच्या घाल्यानें शेजवलकर शय्येवर पडले ते पडलेच. शय्येवर पडून जगाकडे पहात असल्यामुळें चालत्या बोलत्या जगाचा दिसू नये तो आणि पाहू नये असा अवाच्य भागच त्यांना दिसतो. त्यात जगाचा किंवा इतरांचा काय दोष ?

मात्र या सर्व धकाधकांत शेजवलकरांनीं जी एक कला साधली, ती आम्हाला कधींच साधली नाही किंवा साधण्याचा आम्हीं प्रयत्नही केला नाही. आपल्या दुर्दैवाचा आणि आपल्यावर कोसळलेल्या दुःखाचा शेजवलकरांनीं मोठ्या कुशलतेनें आणि शिताफीनें उपयोग केला. आपल्या दुर्दैवाची कहाणी भडक रंगांत आणि मोठ्या हृदयद्रावक रीतीनें सागून आपल्या भाऊवदाच्या आणि स्नेह्यासोत्रत्यांच्या हृदयाला त्यांनीं अचूक पाझर फोडला आणि आमच्यासारखे लोक कुठें कोर्टांत रखड, तर कुठे वर्तमानपत्राच्या कचेरींत अपुऱ्या पगारावर दिवस काढ, असा काहींना काही तरी उद्योग करून स्वतःचें आणि स्वतःच्या माणसाचें पोट भरीत असता, शेजवलकर खुशाल शय्येवर पडून गेलीं सात आठ वर्षे काडी. मात्र उद्योग न करता भाऊवदांच्या किंवा स्नेह्यासोत्रत्यांच्या जिवावर चरून स्वतःचें शरीर पोसू शकले, हरिभाऊ मोठ्यासारखा श्रीमन्त आणि रसिक प्रकाशक गाठू शकले, आणि शवटा मोठमोठ्या लोकांच्या काळजाला धर पाडून डेक्कन कॉलेजातली इतिहासाच्या प्रोफेसराची सुखासीन जागा पटकावू शकले. स्वरच, किती कृतधन हा महाराष्ट्र !

शेजवलकरांच्या अर्थशास्त्राच्या, समाजशास्त्राच्या आणि राजकारणशा-

स्वाच्या स्वयम्न्य अगाध ज्ञानाचा आता समाचार घेऊ. शेजवलकर या प्रस्तावनेत म्हणतात,

“.....तोफा, विमान, मोटार, आगगाड्या राहोत, पण साध्या सुर्वाटाचण्या वा चाकू-चमचे सुद्धा ज्याना करता येत नाहीत त्यानी स्वराज्याच्या वाता झोकणें किती शहाणपणाचें आहे.

... मग ज्यांचें स्वातंत्र्य आधींच नष्ट झालेलें आहे, त्यानीं आधीं आर्थिक, औद्योगिक व सामाजिक पुनर्घटना घडवून आणल्याशिवाय स्वातंत्र्याची व स्वराज्याची वातांच कशाला ? ”

हिंदुस्थान स्वतंत्र नाही, म्हणून हिंदुस्थानचें औद्योगीकरण होऊं शकत नाही,—परकीय सरकार आपल्या देशातल्या उद्योगधंद्याना हिंदुस्थानातल्या उद्योगधंद्याची स्पर्धा नको म्हणून आपली सर्व सत्ता एकवटून हिंदी उद्योगधंद्याच्या गळ्याला नख लावतें किंवा नवे उद्योगधंदे काढू देत नाहीं, ही गोष्ट महशूर आणि निर्विवाद आहे राजकीय स्वातंत्र्य मिळाल्यावरच हिंदुस्थान स्वतःचे उद्योगधंदे वाढवू शकेल किंवा सामाजिक पुनर्घटना करू शकेल ही गोष्ट लोकमान्य टिळकापासून तों महात्मा गांधीपर्यंत सर्व जहाल पुढान्याना, गोखल्यापासून तो सर एच् पी. मोदीपर्यंत सर्व मवाळाप्रणीना आणि या सर्वांना इतर बाबतींत विरोध करणाऱ्या कम्युनिस्टांनाही मान्य आहे. जहाल, मवाळ, क्रातिकारक अशा सर्व विचारवतांचें आणि कार्यकर्त्यांचें या बाबतींत एकमत आहे. आमचे शय्यवरले शेजवलकर मात्र स्वातंत्र्याच्या किंवा स्वराज्याच्या वाता न करतां, आम्हाला तोफाविमानांचे आणि मोटार आगगाड्यांचे कारखाने काढायला सागत आहेत ते कसे, कुठें आणि कुणी काढावयाचे हे मात्र ते सागत नाहीत. ही शेजवलकरांची राजकीय विद्वत्ता.

हीच गत 'प्रगती,' 'प्रातिभा' बंद पडतात आणि मोतिरामशेट्ट रागणे कर एकामागून एक अनेक साताहिकें काढू शकतात, या शेजवलकराच्या कल्पना किंकाळीची. परिस्थितीची शातपणें आणि निःपक्षपातीपणें छाननी करून सिद्धांत काढण्याची या गृहस्थाच्या मैदूत कुवतच नाही.

क्षणभर वादाकरता धरून चालूं कीं, शिराळशेट शेजवलकरांची 'प्रगती,' 'प्रतिभा' वगैरे पत्रे सखोल व भराव होता; आणि मोतीरामशेट रागणकरांची पत्रे अखोल आणि उथळ आहेत. पण मोतीरामशेटना एकामागून एक, एक सोडून दुसरे पत्र काढावे लागले, हे काही त्यांचे यश नव्हे. म्हणजेच याचा अर्थ सखोल पत्रेहि बुडाली आणि अखोल पत्रेहि बुडतात शेजवलकरांच्या समाधानाकरता कांहीं अखोल, टवाळखोर पत्रे चागलीं चालली आहेत हे खरे मानले, तरी पण 'केसरी' 'महाराष्ट्र' यासारखीं भारदस्त, सखोल पत्रेही चागलीं लाखो रुपयाची माया करून भरभराटीत चालली आहेत. या सर्व गोष्टीवरून सिद्धान्त हाच काढावयाचा कीं, पत्राच्या बुडण्याचें कारण महाराष्ट्राला अखोल पत्रे हवीत आणि सखोल नकोत, वा सखोल हवीत नी अखोल नकोत असें नाहीं, तर महाराष्ट्राची आर्थिक असहाय्यता किंवा देशातली राजकीय परिस्थिति हें आहे.

'प्रगती' बंद पडावयाचें कारण सरकारनें जामीनकीचा हुकुम 'प्रगती' वर बजावला हें आहे. हें राजकीय कारण झालें. 'प्रगती' त सखोल लिखाण येत होते, म्हणून महाराष्ट्रानें 'प्रगती' वर बहिष्कार घातला किंवा शेजवलकरांचें सुंदर लिखाण 'प्रगती' चे मालक मंगेशराव कुलकर्णी याना बघवेना म्हणून त्यांनीं 'प्रगती' बंद केली असें मुळाच नाहा.

'प्रतिभा' का तोड्यांत आली हें हरिभाऊ मोटेच सांगतील. जाहिराती मिळवण्याच्या व्यावहारिक बाजूची हरिभाऊनीं उपेक्षा केली. आम्ही त्यांना कित्येक वेळां सांगितलें असता ते स्पष्ट म्हणत "कोण करतो जाहिरातीसाठीं घातायात ! आपणाला तें कांहीं जमत नाहीं." पण हरिभाऊ मोटे महाराष्ट्राच्या नांवाने कानशिलावर बोटें मोडीत बसले नाहींत. ते खेळाडू वृत्तीनें नेहेमीं म्हणतात, कीं 'शक्य तोंपर्यंत एक चांगली गोष्ट आपण केली; पुढें सोडून दिली.' आणि महाराष्ट्रानें चांगल्या माणसाला मदत केली नाहीं असें थोडेंच आहे ! टिळकांना

महाराष्ट्रानें पैसे दिले. कालपरवां 'त्रिकाळ' कारांना थोड्याच वेळात तीन हजार रुपये महाराष्ट्रीय जनतेनेंच मिळवून दिले-

मात्र रणागणात उडी घालणाऱ्या हिंमतवान् मर्दाला महाराष्ट्र मदत करतो, शय्येवर विवळणाऱ्या शिळपटाला करीत नाहीं, हा महाराष्ट्राचा घोर अपराध मी कबूल करतो.

माझे म्हणणें संपलें. शेजवलकरावर मी वैयक्तिक हल्ला चढवला असें काही लोक म्हणतील मला अगदी कबूल, की हा वैयक्तिक हल्ला आहे. पण असला हल्ला करण्याचा हक्क मला शेजवलकरांनींच प्राप्त करून दिला. शेजवलकरांचें मी कधींच मनाने वाईट चिंतिलें नव्हतें. की कृतीनें कधीं चुकून सुद्धा त्यांचें वाईट करण्याचा प्रयत्न केला नव्हता, तरीही त्यांनीं विनाकारण माझ्यावर नाव घेऊन वैयक्तिक हल्ला चढवला. तो हल्ला तितक्याच जोरानें मी परताविला हा केवळ न्यायच झाला. दुसरें असें, कीं, तसे पाहू गेल्यास हा वैयक्तिक हल्लाच नव्हे, कारण शेजवलकरांचें म्हणतात कीं ते आणि जग यांत मुळां फरकच नाहीं—याचें सुख तें जगाचें सुख आणि त्याचा न्हास तो जगाचा न्हास. अर्थात् माझी टीका म्हणजे कुणाही व्यक्तीवरची टीका न होतां जगावरचीच टीका झाली. आणि पुन्हां दामिक, असत्यवादी हे शिव्याशापासारखे दिसणारे शब्द मीं वापरले ते शिव्याशाप होऊंच शकत नाहीं. कारण पुरावा देऊन नंतर मी ते वापरले. म्हणजे त्या शिव्या नसून तें यथार्थ वर्णन होय. बाबू चम्पे-बाल्याला किंवा तंत्र्या भिल्लाला दरवडेखोर म्हणणें ही काहीं शिवी नव्हे—तें सत्यकथन.

मात्र शेवटीं शेजवलकरांना मी त्याच्याच शब्दात सांगतो कीं, 'वर एवढें जें सकीर्तन केलें तें अत्यंत दुःखित मनानें, मोठ्या कष्टानें केलें. माझे शब्द क्वचित कडक वाटतील पण माझे मन मी बालकाप्रमाणें स्वच्छ ठेवलें आहे. ज्याच्यावर माझी टीका असते त्याचेहि गुण माझ्या दृष्टिआड नाहीत' आपण जिवंत असून गेल्यासारखेच आहोंत असें सुरवातीलाच श्री. शेजवलकर म्हणतात. ईश्वर मृतात्म्यास शांति देवो !

श्री. माधव मनोहर यांची पहिलीच कादंबरी ‘ ज्वाला ’ मी तुकतीच वाचून काढली. एक सडेतोड आणि मर्मभेदक टीकाकार म्हणून श्री. माधव मनोहर यांचा अलिकडे बराच बोलबाला झाला आहे. या कारणा-मुळे म्हणा किंवा माधव मनोहर यांचे आणि माझे वैयक्तिक संबंध स्नेहाचे आहेत म्हणून म्हणा, ही कादंबरी नेहमीपेक्षा कितीतरी अधिक उत्सुकतेने आणि अधिक काळजीपूर्वक मी वाचली ती वाचल्यानंतर माझे तसे ठाम मत झाले, की त्यांनी ही कादंबरी प्रसिद्ध करावयाला नको होती. माधव मनोहर हे माझे स्नेही असल्यामुळे तर तसे फारच वाटले. त्यांनी ती लिहावयालाच नको होती असे मी म्हणत नाही. पुढे प्रतिभासपन्न म्हणून प्रसिद्ध झालेले मोठमोठे लेखकसुद्धा असे काही तरी आपल्या तत्त्वा वयात लिहितात, पण बहुधा ते ते प्रसिद्ध करीत नाहीत; निदान चांगला लेखक म्हणून नाव कमावल्यावर तरी कोंबळ्या वयात लिहिलेले आपले उथळ लिखाण प्रसिद्ध करण्याच्या भानगडीत ते पडत नाहीत. माधव मनोहरांनी मोठी चूक केली ती हीच. मराठी आणि इंग्रजी वाङ्मयाचे रसिक तत्त्व आणि कुणाचाही मुलाहिजा न ठेवता मोठमोठ्या लेखकाचे गुणदोष त्रिभंडपणे बेशीवर टांगणारे टीकाकार म्हणून श्री. माधव मनोहर यांनी जाव केले, आणि शेवटी या परिणतप्रश्न माधव मनोहरांनी एका ‘ दुबळ्या, निष्क्रिय, भावनाशील ’ म्हणजेच एका उथळ, अर्ध्याकळ्या, माधव मनोहर नावाच्या

(सुदैवानें दिवगत झालेल्या) लेखकाची ' ज्वाला ' ही कादंबरी प्रसिद्ध केली ! या चुकीचें प्रायश्चित्त त्यांना आता निमूटपणें भोगायला हवें.

स्वतः माधव मनोहरच आपल्या प्रस्तावनेत म्हणतात कीं, " ' ज्वालें ' त क्रांतिकारक, युगप्रवर्तक, प्रक्षोभक किंवा पुरोगामी असें काहीं आहे, असे मुळींच नाही. या कथेंत नवमतवाद नाही, साम्यवाद नाही, फार काय साधा ध्येयवादसुद्धा येथे नाही. भाडवलवाला आणि श्रमजीवि हे शब्दसुद्धा या कथेंत कुठे आलेले नाहीत. पददलिताच्या असह्य अपेष्टाची हृदयद्रावक भडक वर्णनें येथें मुळींच नाहीत. राजकारणाची आकर्षक पार्श्वभूमीही या कथेला लाभलेली नाही या कथेंत आहे तरी काय ? ही... एक प्रेम (भग) कथा आहे. ...

' ज्वाला '—ही भाड्या या मित्रानें लिहिलेली एक मनोज्ञ कथा आहे. . . ." या पाचपन्नास गोष्टी या कादंबरींत नाहीत यात काहींच नवल नाही. स्वतःच्या अतरगात, दिवास्वप्नात आणि ग्रथसृष्टीत सदा-सर्वदा रगलेल्या एका दुबळ्या निष्क्रिय युवकाला क्रांती, युगप्रवर्तन, पुरोगामित्व, साम्यवाद इत्यादि गहन गोष्टी समजणार काय, आणि आपणाला समजल्या असें वाटलें तरी कादंबरीसारख्या कलाकृतींत कलात्मक रीत्या तो आणू शकणार काय ? फार तर आपल्या कलाकृतींत या शब्दाची तो जोरदार पोपटपची करील. आणि तशी त्यानें केलीच आहे. पान १०० पहा. ("साम्यवादाचे ते सच्चे, समरधुरदर सेनानी तिकडे धिनीवर झुज घेत आहेत. . . लाल बावट्याचे ते शूर इमानदार शिपाई आठवले कीं लज्जेनें मी अर्धमेला होऊन जातो. ") वगैरे वगैरे. म्हणजे या कादंबरींत साम्यवाद, भाडवलशाही, राजकारण इत्यादि भानगडी नाहीत असें माधव मनोहर म्हणतात तेंही तितकेंसे खरें नाही. त्या आहेत, पण कलात्मक स्वरूपात नसून अचरट बडबडीच्या स्वरूपात आहेत.

बरें, या गहन गोष्टी जाऊं द्या पण तिन्ही त्रिकाळ स्वतःच्या भावना—कल्पनातच गुंगून गेलेला आणि माणसाच्या जगाकडे ज्याची दृष्टीही वळलेली नाही असा एक अजिबात अननुभवी माणूस प्रेमासारख्या,

माणसाच्या आयुष्यातल्या अत्यंत महत्त्वपूर्ण अशा भावनेवर, प्रसिद्ध करण्याच्या लायकीची मराठी कादंबरी लिहू शकेल, अस माधव मनोहरासारख्या सुज्ञ आणि मर्मज्ञ टीकाकाराला वाटलें तरी कसें ? या अननुभवी, नवथर माणसाच्या कादंबरींत साम्यवाद, लाल क्रांति, पुरोगामित्व इत्यादि गोष्टी नाहीतच, पण जी प्रेमकथा आहे तीही वाङ्मयदृष्ट्या अगदी सामान्य आणि ठराविक आहे असें माधव मनोहर म्हणू शकले असते. त्यानीं असें म्हटलें असतें, की वादच भिडला असता. मग आमच्यासारख्या मित्रानी त्यावर एकच प्रश्न विचारला असता की, 'असें जर आहे, तर ही प्रेमकथा छापून प्रसिद्ध करण्याच्या मानगडीत तू पडलास कशाला, बाबा ?' आणि 'मित्रप्रेमानें आपण असें केलें,' असें कांहीतरी उत्तर देऊन माधव मनोहर त्यातून सुटून जाऊ शकले असते. पण खरी गमत अशी आहे की, माधव मनोहरांना तसें वाटत नाही. त्यांना ही एक 'मनोश' प्रेमकथा वाटते. या कादंबरींत क्रांति नाही, साम्यवाद नाही, पुरोगामित्व नाही, असें ते म्हणतात, तेव्हां त्यांना आपल्या दिवंगत मित्राच्या कृतीवर मर्मभेदक टीका करावयाची नसून ही नांवे घेऊन आपल्या कादंबऱ्या अद्यावत् आणि श्रेष्ठ दर्जाच्या आहेत असें भासत्र पहाणाऱ्या नव्याजुन्या प्रथितयश मराठी लेखकांना चिमटा घ्यावयाचा आहे, असें मला वाटतें. आपल्या या दुबळ्या, निष्क्रिय, उथळ, अननुभवी लेखकमित्राबद्दल त्यांना चोरटी सहानुभूति वाटते. त्यांनीं लिहिलेल्या या कादंबरींत उपरोक्त बड्या बड्या गोष्टी नसतील, पण ती एक उत्कृष्ट विशिष्ट वाङ्मयीन दर्जा असलेली, प्रसिद्ध करण्यालायक प्रेमकथा आहे, याची त्यांना खात्री आहे.

ही कथा लिहिणाऱ्या लेखकाची माधव मनोहर यांनीं प्रस्तावनेत जी बरीचशी माहिती दिली आहे, ती जर खरी असेल, तर हा गृहस्थ भरदार अर्थपूर्ण अशी प्रेमकथा लिहूच शकणार नाही, हें उघड आहे. अर्थात् त्यांत त्याचा कांहीच अपराध नाही. माणसांच्या जगाची ओळख नसलेला, पुस्तकें वाचून पिसाळलेला असा तो अल्लड, अननुभवी तरुण आहे. याला तो तरी काय करणार ? प्रेमासारख्या महाकठीण विषयावर आपण

छानदार गोष्ट किंवा उत्कृष्ट कादंबरी लिहू शकू, असे त्याला वाटले, आणि एक कादंबरी त्याने लिहून टाकली. ती तशीच पडून राहिली असती तर आमचें कांहाच म्हणणें नव्हतें. पण माधव मनोहरानां ती प्रसिद्ध करून आमच्यापुढें ठेवली आहे तेव्हा तिची चिस्काड करणें आमचें कर्तव्यच आहे.

‘ज्वाले’चें कथानक अगदीं साधें आहे. प्रभा नावाच्या एका माणसाचें निनीनामक मुलीवर फार प्रेम असतें. ती हेमा नावाच्या दुसऱ्या एका तरुणार्शी विवाहबद्ध होते. प्रभा भयहृदय होतो आणि मरेपर्यंत नाना-तऱ्हांनीं निनीचें चिंतन करीत एका एकात जागीं जीवन व्यतीत करतो. पण तें जीवन मात्र एकलकोंडें नसतें. उषा नावाची त्याची शायकी आहे. त्याशिवाय घरातली तरुण मोलकरीण जाई, त्याच्यावर आश्रय आहेच. शेवटीं जाईचा नवरा फकिरा प्रभाचा खून करतो आणि या प्रेमकथेचा अंत होतो.

कथानक हें असें साधें किंवा सामान्य आहे, हा मात्र मी मुळींच दोष समजत नाही. जगांतल्या वाङ्मयांतल्या कुठल्याही उत्कृष्ट प्रेमकथेंत किंवा प्रेमकाव्यात असलेंच किंवा अशासारखेंच कथानक असतें कुठल्याही वाङ्मयकृतीचें मूल्यमापन करावयाचे तें लेखकानें विषय काय निवडला आहे यावरून करावयाचे नाही. विषय अनेक लेखकांचा एकच असू शकतो,—नव्हे असतो. त्यानें तो विषय कसा हाताळला आहे, त्यात त्याचे वैशिष्ट्य किंवा त्याच्या प्रतिभेचा ‘नवोन्मेष’ काय आहे यावरून त्या वाङ्मयकृतीचें महत्त्व किंवा दर्जा ठरवावयाचा असतो. प्रेमकाव्य शैलेनें लिहिलें आहे, कीट्सनें लिहिलें आहे, रूपर्ट ब्रुकनें लिहिलें आहे. पण प्रेम या भावनेवर प्रत्येकानें काहीं नरी नवा प्रकाश पाडला आहे. आणि म्हणूनच त्याच्यापैकी प्रत्येक जण मोठा कवि आहे. शैले किंवा कीट्सच्याच कल्पना थोड्याशा निराळ्या भाषेंत रूपर्ट ब्रुकने पुढें माडल्या असत्या तर तो एक दशम दर्जाचा कवि म्हणून ओळखला गेला असता. पण प्रेमावर आपण आतापर्यंत इतकीं काव्ये वाचली त्यापेक्षा काहीं-

तरी नवीन आपणाला आज वाचावयाला मिळालें, आतापर्यंत आपणाला आलेल्या जीवनानुभवांत काहींतरी नवीन अनुभवाची भर पडली असें रूपटें ब्रुक वाचल्यानंतर वाचकाला वाटतें. हीच वाङ्मयाची किंवा कुठल्याही कलाकृतीची श्वरी कसोटी. व्हेनिस बदरातला सायकाळ पुष्कळानीं पुष्कळ वेळा पाहिला असेल. टर्नरचें 'व्हेनिस येथील सायकाळ' हें चित्र पाहिल्यानंतर तुम्ही जर तोच सायकाळ पुन्हा पहाल तर त्यात तुम्ही पूर्वी कधीही न पाहिलेलें काहीं तरी अपूर्व सौंदर्य तुम्हाला दिसेल. एखादा मोठा शास्त्रज्ञ ज्याप्रमाणें मनुष्यजातीच्या ज्ञानसंपदेंत एक काहीं तरी नवीन भर घालतो आणि मानवाच्या भौतिक प्रगतीला साहाय्य करतो, त्याचप्रमाणें थोर लेखक किंवा कलावंत मानवाच्या अनुभव-भांडारांत किंवा जीवनाच्या जाणिवेंत (Consciousness of life) काहीं तरी नवीन भर घालतो, आणि जीवनाच्या प्रगतीला—उन्नतीला हातभार लावतो. मानवी अनुभवाचें क्षेत्र विस्तृत करणारा—जीवनाच्या असख्य अज्ञात कोपऱ्यापैकीं एखाद्यावर तरी नवीन प्रकाश पाडणारा प्रत्येक मोठा लेखक अशा तऱ्हेनें साहजिकच पुरोगामी असतो. मग त्याच्या कथेचा विषय एखाद्या दुन्नळ्या युवकाचा प्रेमभंग असो, की लाल बावटेवाल्याच्या उज्वळ पराक्रमावर तो आपली कादंबरी लिहो.

ही कसोटी 'ज्वाले'ला लावली तर प्रेमी युवकाची एक कथा म्हणून सुद्धा त्यात अपूर्व किंवा वैशिष्ट्यपूर्ण असें काहीं नाहीं. भाषा आणि वर्णनें सुंदर आहेत, पण तेवढ्यानें कादंबरीला मोल येऊ शकत नाहीं. भावनांच्या आणि निसर्गदृश्याच्या वर्णनाची आलटून पालटून पुनरुक्ति झाल्यामुळे वाचकाना कंटाळा मात्र येऊ लागतो. बरें, इतर काहीं नवीन वैशिष्ट्यपूर्ण नाहीं, पण निदान काहीं उत्कंठावर्धक घटना तरी कथानकात आहेत म्हणावें तर तसेंही काहीं नाहीं. त्यामुळे तर कादंबरी विनाकारण लांबवल्यासारखी वाटते. एकीच्या बाहुपाशातून दुसरीच्या आणि दुसरीच्या आलिंगनांतून तिसरीच्या आलिंगनात गुरफटून जाणाऱ्या आणि अधूनमधून निनीच्या नावानें ओक्साबोकशी हवरडा फोडणाऱ्या प्रभाचा शेवटी शेवटी विलक्षण कंटाळा येऊ लागतो. खुद्द प्रभालाच त्याचा कंटाळा

येतो, मग वाचकाची काय कथा ? तोच पान १०१ वर म्हणतो, “ आता ही डायरी लिहायचासुद्धा खरोखर कटाळा आला आहे मला. रोज रोज लिहायचें तरी काय नवीन ? तेंच तेंच. रोज फिरून फिरून एकसारखें तेंच तें ! तीच तीं रोजची रडगाणी ! त्यापेक्षा मला वाटतें ‘रोज मी निनीसहस्रनाम लिहून काढावे...’ अर्थात् या प्रेमकथेंत प्रेमासबधीं कांहीं नवीन किंवा अपूर्व दिसत नाहीं, त्याचें आश्चर्य वाटावयाचें कारण नाहीं. पुस्तकी ज्ञान आणि स्वतःची स्वप्नें यावर वाढलेला माणूस जीवनाविषयी—माणसाच्या जगाविषयी काय सांगू शकणार ? तारुण्योन्मादात त्याला जें व्हावें असें वाटत होतें तें झालें, घरत्रसल्या तो जों सुखस्वप्नें पहात होता तीं खरीं झालीं, अशी स्वतःची समजूत करून घेऊन माधवमनोहरानी पुढें आणलेल्या या लेखकांनै ही प्रेमकथा लिहिली आहे. म्हणूनच ही कादंबरी जीवनाचें दर्शन देणारी नसून तरुण वाचकाची इच्छापूर्ति (Wish-fulfilment) करणारी आहे. तरुणपणी नायडूला खेळताना पाहिलें, की आपण नायडूसारखा मोठा क्रिकेटर व्हावें असें वाटतें. एखाद्या नटाचा उत्कृष्ट अभिनय आणि त्याची लोकप्रियता पाहिली की मोठा नट व्हावेंसें वाटते. पुढाच्याचें जयजयकार ऐकले की पुढारी व्हावेसे वाटतें, पण वास्तव जीवनात आपण तसे होतो का ? लहानपणी असल्या स्वप्नात दंग झालेला माणूस पुढल्या आयुष्यात रेल्वे ऑफिसात पार्सल क्लार्क किंवा म्युनिसिपालिटींत मुकादम झालेला दृष्टीला पडतो. हें जीवन. ‘ज्वाले’चा नायक उत्तम चित्रकार आहे. पहिला प्रतीचा कवि आहे. पट्टीचा गाणारा आहे. एक नब्ररचा वक्ता आहे. साम्यवादी पुढारी आहे (तो गामासारखा पहिलवान किंवा लुईसारखा बॉक्सर का नाही ?) तरुण आहे. त्याचे डोळे मोठे आहेत त्याचे केस कुरळे आहेत. त्याचें कोकणांतल्या खेड्यात सुंदर घर आहे. ओढायला पांढऱ्या विड्या आहेत. ज्यायला विहस्की आहे. सुंदर नायको आहे. त्याशिवाय डोकें चेपायला जाई आहेच. आणि निनीचें प्रेम तर त्याच्यावर आहेच आहे. ही तरुण मनाची स्वप्नें, हें वास्तवजीवन नव्हे.

लेखकाच्या प्रेमाबद्दलच्या कल्पनाही अशाच खुळ्या आहेत. हरिभाऊ

आपल्याच्या पुस्तकांतलें “ खरें प्रेम एकदाच उद्भवतें, एकाच ठिकाणीं जडतें, आणि त्याच ठिकाणीं तें सतत रहातें ..” हें वाक्य वाचून लेखकानें स्त्रीपुरुषामधल्या प्रेमभावनेची कल्पना केली आहे. या वाक्यात हरिभाऊ आपटे कसल्या प्रेमाबद्दल बोलत आहेत तें मला माहित नाहीं. पण तरुणतरुणींना आयुष्यांत एकदा वेडेंपिसें करून टाकणाऱ्या, कथाकादंबऱ्याचा विषय झालेल्या त्या विशिष्ट प्रेमभावनेबद्दल ते जर वरील तऱ्हेचे उद्गार काढीत असतील, तर त्यांच्या श्रेष्ठतेबद्दल आणि योग्यतेबद्दल पूण आदर बाळगूनहा मा म्हणता, का निदान जाणता. या बाबतीसंबंधी तरी त्यांना काही माहिती दिसत नाहीं. काही काळ या भावनेनें माणूस वेडापिसा, बेभान होतो, -एका विशिष्ट स्त्रीशिवाय जीवन जगणें अशक्य आहे असे त्याला प्रामाणिकपणे वाटतें, हें खरें आहे. ती स्त्री मिळाली नाहीं म्हणजे तो भयहृदय होऊन काहीं दिवस ‘हाय’ खातो हेंही खरें आहे पण काहीं दिवसांनीं ती जखम बरी होऊन तिचा फक्त वण राहतो. तो आपले नेहमींचे उद्योगधंदे शातपणें करू लागतो. फार काय, पुन्हां तितक्याच प्रामाणिकपणें तो प्रेमातही पडू शकतो, हेंही तितकेंच खरें आहे. खरें प्रेम अनेक वेळा उद्भवतें, अनेक ठिकाणीं जडतें आणि एका ठिकाणीं सतत मुळाच राहत नाहीं, हेंच खरें. मात्र पत्नी-विषयीं, मुलाविषयीं किंवा मातेविषयीं माणसाच्या मनांत बसत असलेला स्निग्ध स्थायीभाव आणि आयुष्यात काहीं काळ वेडें करून टाकणारी प्रेमभावना याचा कुणी घोटाला करू नये. म्हणूनच मी म्हणतो, कीं एकदा प्रेमभग झाल्यावर जन्माची ‘हाय’ घेऊन शेवटीं मरून गेलेला प्रभा हा वास्तव सृष्टींतला माणूसच नव्हे. तरुण, अननुभवी लेखकाच्या कल्पनेंतलें हें भूत आहे. या एकदर अवास्तवतेवर अगदीं शेवटचा परिपूर्णतेचा हात फिरविण्याकरताच कीं काय, लेखकानें ‘सनसनाटी’ भरेला आणि ‘धमाली’चा असा कादंबरीचा शेवट केला आहे.

श्रेष्ठ वाङ्मयाची कठोर कसोटी लावून मी ‘ज्वाले’ चें परीक्षण केलें त्याचीं दोन कारणे आहेत. माधव मनोहर माझे स्नेही आहेत, आणि त्यांच्या व्यासगायबद्दल आणि बुद्धिमत्तेबद्दल मला आदर आहे.

एखाद्या नवशिक्या लेखकाच्या कृतीला दयानुध्दीने लावावयाची कसोटी मी त्याच्यासारख्या पट्टीच्या लेखकाच्या कृतीला लावली असती, तर त्याच्याबद्दल वाटणाऱ्या स्नेहार्शा मी वेडमानी केली, असें मला वाटलें असतें. दुसरें असे, कीं असली साधी कसोटी बाबून त्याची कृति तपासावयाची म्हणजे त्यांच्या बुद्धीचा अपमान करण्यासारखें आहे. तसलीच कसोटी लावली तर स्तुति करण्यासारख्या या कादंबरीत किती तरी गोष्टी आहेत. माधव मनोहराची भाषा इतकी नाजूक, अर्थवाही आणि कमावलेली आहे, कीं असामान्य भाषाप्रभुत्व असलेल्या माडखोलकराची मधून मधून आठवण होते. सूक्ष्म, हळब्या भावना व्यक्त करण्याचे आणि निसर्गातलीं तरल दृश्ये रगविण्याचे त्याचे कौशल्य असाधारण आहे. पण असली स्तुति त्यांना हवी कशाला ? स्वतः त्यांनाही आपली ही कृति मोठी महत्वाची आहे असें वाटत नाही, हें प्रस्तावनेवरूनच दिसतें. माझ्यासारखे लोक त्यांच्याकडून अपेक्षा करतात ती त्या अनुभवी, नवशिक्या, दिवगत माधव मनोहराच्या कृति पुढें आणण्याची नव्हे, तर आम्ही ज्या रसिक, व्यासगी, व अनुभवांनीं प्रतिभा परिणत झालेल्या माधव मनोहरांना ओळखतो त्यांच्या कलाकृतीची.

आणि वास्तववाद

प्रिय माधव मनोहर यांस,

स. न. वि. वि.

आपलें पत्र वाचलें. खरें म्हटलें तर परीक्षणावर लेखकांनीं लिहिलेलीं उत्तरें आणि त्यांना पुन्हा संपादकांचीं प्रत्युत्तरें साप्ताहिकें किंवा मासिकें छापूं लागलीं, तर त्यांना दुसरा काहीं मजकूर छापवयालाच नको. तेव्हां तुमचें उत्तर व त्याला माझे प्रत्युत्तर मी छापतो आहे हें नियम म्हणून नव्हे, तर केवळ अपवाद म्हणून. टीकाकार म्हणून तुमची ख्याति आहे, आणि निमित्त 'ज्वाले'चें असलें तरी 'वास्तववाद' 'स्वप्नरंजन' 'कलाकृतीची अतिम कसोटी' इत्यादि वाङ्मयक्षेत्रातले महत्त्वाचे प्रश्न तुम्हीं या उत्तरांत उपस्थित केले आहेत; तेव्हां तुमचें उत्तर छापणें आणि थोडक्यांत तुम्हीं उपस्थित केलेल्या मुद्याचा परामर्श घेणें मला श्रेयस्कर वाटतें. पत्राच्या आरंभांच तुम्ही माझा जो गौरव केला आहे त्याबद्दल मी अंतःकरणपूर्वक तुमचे आभार मानतो आणि एकदम तुमच्या मुद्याकडे वळतो.

(१) सुंदर वर्णनशैली, असामान्य अर्थवाही भाषाशैली, आणि हळव्या भावना व्यक्त करण्याचें वा नितर्गातील तरल दृश्यें रंगविण्याचे असाधारण कौशल्य हे सारे वाङ्मयगुण मला मुळींच उपेक्षणीय वाटत

नाहीत. आदर्श—वाङ्मयकृतीत ते अवश्यमेव हवेत; पण हे गुण साहित्य-कृतीचें मूल्यमापन करताना मला गौण वाटतात. माझ्या 'ज्वाले' च्या परीक्षणातल्या 'पुरोगामी कलावन्ताची कसोटी' या शीर्षकाच्या परिच्छेदात कुठलें वाङ्मयगुण मला प्रधान वाटतात ते मीं स्मरितले आहेत. ते तुम्ही पुन्हा वाचावेत. वाङ्मयकृति स्वप्नरंजनात्मक असो वा वास्तववादी असो, तिच्यात उपरनिर्दिष्ट वाङ्मयगुण असावेत असा माझा अट्टहास आहे, वास्तवतेच्या एकमेव निकषावर कोणत्याही साहित्यकृतीचें मूल्यमापन झालें पाहिजे असा माझा अट्टहास नाही. तुमच्या 'ज्वालें' त ते प्रधान वाङ्मयगुण नाहीतच, पण वास्तवताही नाही एवढीच माझी टीका आहे; नुसती वास्तवता नाही एवढीच माझी टीका नाही. डॉ. केतकरांच्या कादंबऱ्यात, तुम्हाला महत्त्वाचे वाटत असलेले आणि मला गौण वाटत असलेले वाङ्मयगुण नाहीत हे मला कबूल आहे. म्हणूनच मला वाटते, डॉ. केतकर तुम्हाला थोर कादंबरीकार वाटत नाहीत; मला ते थोर वाटतात. त्यांच्या कादंबऱ्यात भाषासौंदर्य इत्यादि गौण वाङ्मयगुण, इतर प्रधान गुणाखेरीज असते, तर ते मला आणखी थोर वाटले असते.

(२) फडके, खांडेकर, माडखोलकर हे कादंबरीकार तुम्हांला वाटतात तसे मला मुख्यत्वेकरून 'स्वप्नाळू' वाटत नाहीत. त्यांच्या कृतीत जो थोडाबहुत 'स्वप्नाळू'पणा आहे तोच त्यांचा दोष आहे. त्यांच्या कलाकृतीत जी काहीं 'वास्तवता' आणि 'जीवनावर काहीं नवा प्रकाश पाडण्याची शक्ति' (माझा मोठेपणाचा निकष) आहे, तिच्यात त्यांचा थोरपणा आहे. फडके, खांडेकर, माडखोलकरांच्या कादंबऱ्यातल्या वास्तवतेवरून किंवा जीवनदर्शनावरून मी त्यांचें महत्त्वमापन करू पाहतों. तुम्हांला या गोष्टी कःपदार्थ वाटतात; तुम्ही भाषासौंदर्य, घर्षणकौशल्य इत्यादिवरून त्यांची पुस्तके 'निःसंदेह श्रेष्ठ कलाकृति' ठरविता. नशीब विचान्यांचें, तिसरा कुणी टीकाकार त्यांच्या बहुतेक पुस्तकावरील तिरगी वेष्टन, सुवाच्य छपाई आणि उत्कृष्ट बाधणीवरून त्यांच्या कादंबऱ्या 'निःसंदेह श्रेष्ठ कलाकृति' ठरवीत नाही !

(३) वास्तवतेचें तुम्हाला जर महत्त्व वाटत नाही, तर या 'स्वप्नांशू कलाकारांत' वास्तवतेचा आढळ होत नाही म्हणून तुम्ही 'हळहळलात' का ?—त्या 'अवास्तव आहेत म्हणून सतत आक्षेप घेत' का आलांत ? आणि मग तुमच्या कृतींत वास्तवता नाही म्हणून मी हळहळलों किंवा आक्षेप घेतला तर तुमची तक्रार का ?

(४) स्वप्नरजन आणि इच्छापूर्ति याचा कृपा करून घोटाळा करू नका. 'अरेब्रियन नाईट्स' किंवा 'मिडसमर नाईट्स ड्रीम' या स्वप्नरजनात्मक कृति आहेत, पहाता पहाता नाहीशा होणाऱ्या पऱ्या किंवा पख असलेले घोडे याच्या गोष्टी वाचणें माणसाला आवडतें आणि तें योग्यही आहे. किंवाहुना या तऱ्हेच्या स्वप्नरजनाला जीवनात आणि वाङ्मयांत अवश्यमेव स्थान आहे. इच्छापूर्ति म्हणजे खोटा वास्तववाद. लॉटरी यावी, सुंदर बायको मिळावी, फर्स्ट क्लासातून प्रणयकृजन करीत फिरावे अशा माणसाच्या चोरट्या इच्छा असतात. तशा इच्छा माणसाला असतात असें कुणी वाङ्मयात दाखविलें तर तोही वास्तववादच. पण त्या इच्छाप्रमाणे खरोखरच घडलें, लॉटरी आली, सुंदर बायको मिळाली, सर्व काही यथास्थित झालें—असें काहीं तरी अपवादात्मक, बहुधा न घडणारें दाखविणें म्हणजे इच्छापूर्तीचें,—जीवनावर चुकीचा प्रकाश पाडणारें वाङ्मय, किंवा खोटा वास्तववाद.

मला जीवनात किंवा वाङ्मयांत स्वप्नरजन नको, हा तुमचा भयंकर गैरसमज आहे. जीवनांतल्या रहस्यावर प्रकाश पाडणारें वाङ्मय स्वप्नरजनात्मक असो वा वास्तववादी असो त्याला मी थोर वाङ्मयच म्हणणार, आणि मला तें नेहमी हवेंसैंच वाटणार. मला नको फक्त खोटा वास्तववाद.

थोर कृतीचा माझा हा पुन्हा पुन्हां सांगितलेला निकष आहे. ती कृती वास्तववादी असेल तर तिच्यात चांगली वास्तवता आहे का मी पाहीन, स्वप्नरजनात्मक असेल तर उच्च प्रकारचें स्वप्नरजन तिच्यात आहे का पाहीन. 'ज्वाला', मला 'मिडसमर नाईट्स ड्रीम' किंवा 'अरेब्रियन नाईट्स' सारखी स्वप्नरजनात्मक किंवा अद्भुतरसात्मक वाटत

नाहीं, ती वास्तववादी वाटते म्हणून तिच्यात वास्तवता कसल्या प्रकारची आहे तें पाहिलें. लेखक आपली कृति वास्तववादी म्हणतो म्हणून ती वास्तववादी, किंवा स्वप्नरजनात्मक म्हणतो म्हणून ती स्वप्नरजनात्मक म्हणावयाचें नसतें. तसे झालें तर टीकाकारानें वास्तववादी निकष लावला, कीं माझी कृति स्वप्नरजनात्मक आहे म्हणून तो पळवाट काढील, आणि स्वप्नरजनाचा लावला की ती वास्तववादी आहे म्हणून वेड पांघरील.

(५) माझ्या सवेंच पहिल्या अपत्या-’ ची मला लाज वाटत नाही. उदाहरणार्थ, ‘चांदराती’ची; कारण त्यांत अरेंचसें स्वप्नरजन आहे. पण ‘मोरपिसा’तल्या काहीं गोष्टांची जरूर लाज वाटते, कारण त्यात इच्छापूर्ति आहे. तुमच्यातला आणि माझ्यातला फरक तुम्ही जो दाखविला आहे तो मला सर्वथैव मान्य आहे मला तरुण वयात लिहिलेल्या माझ्या नवथर, इच्छापूर्तीच्या वाङ्मयाची लाज वाटते; तुम्हाला तुमच्या तसल्याच वाङ्मयाची लाज वाटत नाही,—तुम्ही त्याचें समर्थन करता परमेश्वर (असला तर) तुमचें रक्षण करो !

(६) माझी ‘प्रेमाचा मोसप’ ही लघुकथा आदर्श वास्तववादी आहे असें मी कुठें म्हटलें आहे ? ती वास्तववादी करण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. तारुण्योन्मादाचें एक विशिष्ट अंग या कथेंत रगाविण्याचा मी ‘प्रयत्न’ केला आहे, असे माझे प्रस्तावनेतले शब्द आहेत.

त्या लघुकथेंत वास्तववादाचा परमोच्च बिंदु गाठून मी स्वर्गाला हात लावले आहेत असें मी कुठेंच म्हटलेलें नाही,—म्हणणें शक्य नाही तुमच्या इतक्याच किंवाहुना अधिक अधिकारवाणीनें मी सागतों कीं, या कथेंतली मूलभूत घटना सर्वस्वी वास्तव आहे,—माझ्या एका मास्तर-मित्राच्याबाबत घडलेली आहे. तुमच्या वास्तववादाच्या कल्पना चमत्कारिक दिसतात. तुम्हाला माहीत असलेल्या कन्याशाळेंत घडतें तेवढेच वास्तव, आणि दुसऱ्या एकाद्या शाळेंत घडलें तर तें अवास्तव, अशी तुमची कल्पना आहे की काय ? आणि स्वानुभवाचा आणि वास्तवतेचा इतका

का जिह्वाळ्याचा सबंध आहे ? वास्तववादी लेखकानें आपण ज्यासंबंधी लिहितों त्या प्रत्येक अनुभवातून स्वतः गळच पाहज अस आहे का काय ? नुसत्या अनुभवाचें भाडवल जर वाङ्मयनिर्मितीला पुरत असतें, तर प्रि. अन्याच्या भाषेंत सागावयाचें म्हणजे, दररोज भरपूर सृष्टिसौंदर्य पहाणाऱ्या कावळ्यानी वडस्वर्थ किंवा बालकवीपेक्षा किती तरी पटीनें अधिक सुंदर अशी सृष्टिवर्णनपर कविता लिहिली असती !

माझ्या लघुकथा किंवा कविता मी मुळांच आदर्श किंवा सर्वगुणसंपन्न समजत नाहीं, हें तुम्हाला कळविण्याची मी परवानगी घेतों. दुसऱ्या लेखकाच्या कवितेचें किंवा कथेचें परीक्षण करताना माझ्या कथेर्शा किंवा कवितेशीं मी त्याची मुळांच तुलना करीत नाहीं. आदर्श कथा किंवा कविता कशी असावी याचाच माझ्या कांहीं वन्यावाईट कल्पना आहेत. त्या निकषावर मी ती कलाकृति घासतों. फार काय, माझ्या स्वतःच्या कथाही निर्दयपणें या निकषावर घासून त्या भिकार किंवा टाकाऊ मी ठरवू शकतों, हें 'मोगपिसा'च्या प्रस्तावनवरून तुम्हा पाहेंलेच असल.

क्षणभर तुमच्या समाधानासाठीं 'प्रेमाच्या मोसमा-'त बरीचशी अवास्तवता आहे अस धरून चालू. त्यामुळें 'ज्वालें-'तली अवास्तवता कशी काय समर्थनीय ठरते ? एखादा ननुष्य गाढव आहे असें दुसऱ्यानें सिद्ध केलें, तर पहिल्यानें दुसऱ्याला गाढव ठरविण्यानें काय सिद्ध होते ? फार तर एका गाढवाऐवजी दोन गाढवें जगात आहेत असें सिद्ध होईल. पहिला माणूस सुज्ञ असेल तर आपण गाढव कां नाहीं हें त्यानें स्वतःच पणें सिद्ध केलें पाहिजे.

(७) मी कुठल्या 'प्रेमा'बद्दल बोलत आहे, हें तुम्हाला का समजू नये ? भाणसाला आयुष्यात केव्हातरी बेभान, वेडापिसा करून टाकणारी प्रेमभावना आणि अपत्य, पत्नी, माता याच्याबद्दल वाटणारा स्निग्ध स्थायीभाव यामधला फरक मी एका परिच्छेदात स्पष्ट केला आहे. तुम्ही तो पुन्हा वाचा म्हणजे तुम्हांला समजेल.

सदोष स्वप्ररंजन : : ११

कीं सदोष वास्तवता ?

‘ज्वाले’च्या परीक्षणात्रांबत माझा आणि माधव मनोहरांचा जो पत्रव्यवहार झाला, त्याला उद्देशून माझे मित्र श्री. प्रभाकर पाध्ये यांनी ‘घनुर्धारी’च्या एका अकांत ‘स्वप्ररंजन आणि वास्तवता’ यासंबंधी एक विचारप्रवर्तक लेख लिहिला आहे. माझ्या बहुतेक मतांशी ते सहमत असल्यामुळे त्यांच्याशी वाद असा मला कसलाच करायचा नाही. पण त्यांच्या लेखामुळे काही गैरसमज उत्पन्न होण्याचा संभव आहे, तो दूर करण्याचा मी प्रयत्न करणार आहे.

(१) श्री. पाध्ये म्हणतात, “...स्वप्रवाङ्मयाचा ललितवाङ्मयात अवश्य समावेश होतो, अशी काणेकरांची शास्त्रशुद्ध भूमिका आहे. परंतु इच्छापूर्तीवर आधारलेल्या वाङ्मयाचा ते स्वप्ररंजनात्मक वाङ्मयात समावेश करावयास तयार नाहीत. त्यांच्या मते इच्छापूर्तीचे वाङ्मय जीवनावर खोटा प्रकाश टाकते, ते स्वप्ररंजन नव्हे, तर खोटा वास्तववाद. मला हे पटत नाही...मनुष्याची दिवास्वप्ने आणि इच्छापूर्ति (मी हा शब्द शुद्ध शास्त्रीय अर्थाने वापरतो.) याचा फार निकटचा संबंध आहे....”

‘इच्छापूर्ति’ या शब्दाकडे भिन्न भूमिकावरून आम्ही दोघे पंहात आहोत, म्हणून हा मतभेद निर्माण झाला आहे, असे मला वाटते. खरोखर श्री. पाध्ये यांच्यात आणि माझ्यात या मुद्याबाबत मुळीच मतभेद

नाही, हेंच मला दाखून घ्यावयाचें आहे श्री. पाध्ये ' इच्छापूर्ति ' हा शब्द फ्रॉइड, यूंग, अँडलर इत्यादि मानसशास्त्रवेत्ते ज्या अर्थानें वापरतात त्या अर्थानें वापरीत आहेत, आणि त्यांनीं तसें स्पष्ट म्हटलें आहे ही शास्त्रीय-मानसशास्त्रीय परिभाषा झाली. स्वप्नरजनांतली जी इच्छापूर्ती ती ही मानसशास्त्रीय ' इच्छापूर्ति '. या चागल्या अर्थाच्या ' इच्छापूर्ति-ला माझा मुळांच विरोध नाही आणि नव्हता हें विधान मी पश्चात्-बुद्धीनें करीत नाही माझ्या ' स्वप्नरजन आणि वास्तववाद ' या लेखा-तल्या नं. ४ च्या परिच्छेदातली पुढील वाक्यें पहा.—

“ पहाता पहाता नाहीशा होणाऱ्या पऱ्या किंवा पंख असलेले घोडे याच्या गोष्टी वाचणें माणसाला आवडतें आणि तें योग्यही आहे. ” दिवास्वप्न किंवा स्वप्नरजन पहात असता किंवा वाचीत असता जी ' इच्छापूर्ति ' होते ती निरोगी मनाची नैसर्गिक ' इच्छापूर्ति ', —ती योग्य आवड.

(२) मी ' इच्छापूर्ति ' हा शब्द जो पुन्हा पुन्हा वापरला आहे, तो वाङ्मयीन टीकाशास्त्रातली परिभाषा म्हणून. ' बुइश फुल्फिल्मेट लिटरेचर ' (एथेल एम् डेल, चार्ल्स गार्डिहस् इत्यादिकाचें) हा शब्द इंग्रजी टीकावाङ्मयात मी पुष्कळ वेळा वाचला आहे. सुप्रसिद्ध काद-वरीकार श्री. पु. य. देशपांडे याच्याबरोबर कांहीं दिवसांपूर्वी चर्चा करीत असता आम्ही दोघेहि हा शब्द अशाच अर्थानें—मानसशास्त्रीय चागल्या अर्थानें नव्हे, तर टीकाशास्त्रीय वाईट अर्थानें—वापरीत होतो, आणि दोघाचीही न कळत एकच भूमिका असल्यामुळें बोलताना मुळांच घाटाळा झाला नाही. तेव्हा हा शब्द टीकाशास्त्रातली विशिष्ट परिभाषा म्हणून मराठींत रूढ झाला आहे. अशी माझी समजूत झाली, आणि मी तो निर्धास्तपणें वापरला मला वाटतें माझी समजूत चुकीची होती. अर्थात् मराठी टीकाशास्त्रात हाच शब्द रूढ करावा असा माझा मुळांच आग्रह नाही श्री. प्रभाकर पाध्ये किंवा दुसरे कुणीही याहून चागला किंवा अधिक समर्पक शब्द सुचवीत असतील, आणि सर्वानुमतें तो

मान्य होत असेल, तर मला आनंदच होईल. मला या शब्दानें काय म्हणावयाचें आहे तें मी स्पष्ट केले आहे. श्री. पाध्ये यांनी तेंच म्हटलें आहे. फक्त शब्द वेगळे वापरले आहेत. ते म्हणतात, "...किंबहुना ही स्वप्नरजनात्मक कृति वास्तवतेचा सारा आभास निर्माणा करते, याबद्दल ते लेखकावर प्रतारणेचा आरोप करूं शकतील." या वास्तवतेच्या आभासाला—या प्रतारणेलाच मी वाङ्मयीन टीकाशास्त्रातली दूषणीय इच्छापूर्ति म्हणतां. हें स्वप्नरंजन नव्हे, हा वास्तवतेचा आभास, म्हणजेच खोटा वास्तववाद.

(३) स्वप्न, स्वप्न म्हणून पुढें येतें तेव्हा तें लेखकाची आणि वाचकाची योग्य किंवा निरोगी इच्छापूर्ति करतें; पण तें वास्तवतेच्या बुरख्यात येतें तेव्हां 'वास्तवजीवन असें आहे;' असें सागून लेखकाशीं आणि वाचकाशींही प्रतारणा करते, त्यांना फसवतें—त्याची अयोग्य, विकृत इच्छापूर्ति करतें; 'जीवनावर चुकीचा प्रकाश' पाडतें. मेघदूत, मिड्समर-नाईट्स डीम्, टागोराचें काव्य या वाङ्मयकृति स्वप्नरजनात्मक आहेत आणि त्या प्रामाणिकपणें स्वप्नें किंवा दिवास्वप्ने म्हणून पुढे येतात किंवा पाध्याच्या शब्दात सागावयाचें म्हणजे 'आपल्या बैठकीनें आणि घडणीनें' आपण स्वप्नें वा दिवास्वप्नें आहोंत हें वाचकांना स्पष्टपणें कळवितात. मेघाशीं बोलणारा यक्ष किंवा पख हालवीत पुढें आलेली वनदेवी पाहिली का, हा मडळी जें करीत आहेत तें आपण कधीं करूं शकूं किंवा आपलें जीवन अशा प्रकारचें कधींकाळीं होईल, अशी कल्पना शुद्धीवर अतल्ल्या माणसाच्या मनाला चुकूनही शिवत नाही. हें वाङ्मय कसलीच प्रतारणा करीत नाही. नैसर्गिक किंवा निरोगी इच्छापूर्ति करतें. जगातल्या सर्व स्वप्नरजनात्मक किंवा वास्तववादी कलाकृति वाचकाची सर्वसामान्य इच्छापूर्ति करतातच. त्यांना मुद्दाम 'इच्छापूर्तीच्या वाङ्मयकृति' असें म्हणण्याचें कारणच पडत नाहीं. 'इच्छापूर्ती' चें वाङ्मय असें आपण म्हणतो तेव्हां अर्थातच वाईट, मनाला विकृत करणारी इच्छापूर्ति, असा अर्थ घ्यावयाचा. 'बोलका' या शब्दाचा अर्थ चागला आहे. सर्वच माणसें बोलतात, पण आपण प्रत्येकाला बोलका म्हणत नाहीं. म्हणूनच

एखाद्याला मुद्दाम 'बोलका' असें जेव्हां आपण म्हणतो, तेव्हा वाईट अर्थाने—वायफळ बडबड करणारा या अर्थाने म्हणतो.

(४) वास्तवतेच्या आभासाला—प्रतारणेला मी खोटा वास्तववाद हें साध्या भाषेत सरळपणें म्हटलें तर श्री. पाध्ये आक्षेप घेतात आणि केवळ माधव मनोहराना खूष करण्याकरिता 'हो बुवा, तुम्ही म्हणता स्वप्नरजन, तर हें स्वप्नरजन !' असें म्हणतात, आणि घोंटाळ्याचा ब्रह्मघोंटाळा करतात ! माधव मनोहराच्या प्रामाणिकपणाबद्दल मलाही यत्किंचित् शंका नाही. पण मी म्हटलेंच, कीं लेखकाची कृति डोळ्यापुढें असली, कीं लेखक तोंडा किंवा प्रस्तावनेत किंवा खासगी पत्रानें काय म्हणतो हें टीकाकारानें पहावयाचें नसतें. लेखकाचें अस्तित्व अजिबात विसरून फक्त ती कृति आणि तिचा अर्थ इतक्याचाच विचार करावयाचा असतो. स्वतः श्री. प्रभाकर पाध्ये याच्याच शब्दात हवी तर 'धनुर्धारी' चे संपादक श्री. पाध्ये याची खात्री करून देतो. पाध्ये म्हणतात,

“ 'ज्वाला' कादंबरीची बैठक आणि घडण' वास्तवसृष्टींतली असल्यामुळे काणेकरांनीं वास्तवतेचा निकष लावला. माधव मनोहरांनीं प्रस्तावनेत काय म्हटलें आहे, यापेक्षां कादंबरीचा प्रथमप्रत्यय कोणता येतो तो लक्षात घेऊन काणेकरांनीं वास्तवतेची कसोटी लावली. यात त्यांची काहींच चूक नाही...” थोडक्यात पाध्ये यांनीं हेंच सिद्ध केलें आहे, कीं 'वास्तवतेच्या आभासाला किंवा प्रतारणेला' वास्तववादाचा निकष लावून खोटा वास्तववाद म्हणणारे काणेकर यांनीं काहींच चूक केली नाही, केवळ मनोहराच्या प्रामाणिकपणानें हृदय विरधळल्यामुळे स्वतःच्या मताविरुद्ध माधव मनोहराच्या प्रस्तावनेवर विसवून श्री प्रभाकर पाध्ये यांनींच ती कृति स्वप्नरजनात्मक आहे असें धरून चालण्यात आणि तिला स्वप्नरजनाची कसोटी लावण्यात चूक केली आहे. आतां श्री. पाध्ये यांचा घोंटाळा माझ्या शब्दात सागतो. वास्तवतेच्या आभासाला 'सदोष इच्छापूर्तीचें स्वप्नरजन' असें म्हणण्याचा द्राविडी प्राणा-

याम पाध्ये करतात, मी त्याला थोडक्यात इच्छापूर्तीचें किंवा खोऱ्या वास्तववादाचें वाङ्मय म्हणतो. जीवनावर नवा प्रकाश टाकणारें किंवा जीवनाचा नवा प्रत्यय देणारें म्हणा, जें वाङ्मय तें उत्तम वाङ्मय. या वाङ्मयाचे दोन भागः स्वप्नरजनात्मक आणि वास्तववृद्धी. 'वास्तवतेचा आभास' उत्पन्न करणारें किंवा 'सदोष इच्छापूर्ति' [दोन्ही पाध्याचे शब्द] करणारें वाङ्मय स्वप्नरजनाच्या सदरात टाकून त्याला वाईट स्वप्नरंजन ठरविण्याचा पाध्ये प्रयत्न करीत आहेत. याच वाङ्मयाला वास्तववादाच्या सदरात टाकून त्याला खोटी किंवा वाईट वास्तवता ठरविण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे आणि मी बरोबर आहे आणि पाध्ये चूक आहेत हें पाध्ये यानींच सिद्ध केलें आहे !

गद्यगीत

:

:

१२

एक नवीन वाङ्मयप्रकार

श्री. शशांक यार्नी प्रस्तुत गद्यगीत-संग्रह प्रस्तावना लिहिण्याकरितां म्हणून जेव्हां माझ्यासमोर ठेवला, तेव्हा एक प्रकारच्या अपूर्व कुतूहलाने मी तो पहिल्यापासून शेवटपर्यंत वाचून पाहिला. मला कुतूहल वाटावयाचें कारण हेंच कां, 'गद्यगीत' हा एक नवीनच वाङ्मयप्रकार मराठीत रूढ होऊ पहात आहे. श्री शशांक आणि कराचीचे श्री. शङ्कर साठे या दोन लेखकांखेरीज या प्रकाराचे मराठीत आणखी कुणी पुरस्कर्ते आहेत किंवा नाहींत, हें निदान मला तरी माहित माहीं. भावगीत, लघुकथा, सुनीत इत्यादि मराठीत रूढ झालेल्या नवीन वाङ्मयप्रकारांप्रमाणेंच 'गद्यगीत' हा प्रकार आहे तरी काय, याचा अगोपागें कशी असावी, उत्कृष्ट गद्यगीताची कसोटी काय, इत्यादि प्रश्नाचा उलगडा अजून कुणीच केलेला नाहीं.

भावगीत, लघुकथा, सुनीत इत्यादि प्रकार युरोपातून मराठीत आले आणि या प्रकारांच्या स्वरूपाचा युरोपियन वाङ्मयात भरपूर ऊहापोह झालेला असल्यामुळे मराठीतही त्यांच्या सर्वसाधारण स्वरूपाविषयीं सशयित परिस्थिति राहिलेली नाहीं. गद्यगीताची स्थिति तशी नाहीं. हा प्रकार युरोपमधून इथें आलेला नाहीं. तेव्हा गद्यगीताच्या स्वरूपाची चर्चा जर करवयाची असेल, तर ती स्वतंत्रपणें करावी लागेल; आणि हा प्रकार मराठीत जर आधिकाधिक रूढ होत गेला, तर माझ्यापेक्षां अधिक

आधिकारी असलेले विद्वान् आणि व्यासगी टीकाकार त्याची विस्तृत चर्चा करतीलच. तोपर्यंत श्री. शशाकांच्या ' मरीचिका ' वाचल्यानंतर सर्वसाधारण ' गद्यगीत ' या वाङ्मयप्रकारासत्रधीं आणि त्यातल्या त्यात ' मरीचिके-' विषयीं माझ्या मनांत जे विचार आले, ते जसेच्या तसे पुढें भांडण्याचा माझा विचार आहे. हेतु इतकाच की, वर उल्लेखिलेल्या विस्तृत व सागोपाग चर्चेला त्यामुळें थोडीबहुत का होईना, पण चालना मिळावी.

पहिल्यादाच मला एक गोष्ट स्पष्ट केली पाहिजे. गद्यगीताना मी निर्भळ काव्य म्हणावयाला कबूल नाहीं. माझा हा सनातनीपणा पाहून पुष्कळाना आश्चर्य वाटेल; पण त्याला कारणें आहेत गद्यकाव्य (Prose-Poetry) किंवा काव्यमय गद्य (Poetic Prose) असे वाक्प्रचार रूढ आहेत; पण वाक्प्रचार थापलीकडे त्यांना महत्त्व नाहीं. काव्य (Poetry) आणि गद्य (Prose) हे जे वाङ्मयाचे अनादि कालापासून दोन ढोबळ भाग पडले आहेत, ते सकारण आहेत, असें मला वाटतें. अर्थात् नुसती छन्दो-मय रचना म्हणजे काव्य नव्हे, अथवा एखादी गोष्ट केवळ शार्दूलविक्रीडितात किंवा मुक्त छंदात सांगितली आहे, म्हणून तीच गोष्ट कुणी उत्कृष्ट गद्यात सांगितली असेल, तर वाङ्मयदृष्ट्या ती छंदोमय गोष्टच अधिक श्रेष्ठ ठरेल, असें माझे मुळींच म्हणणें नाहीं. गद्यापेक्षा काव्य श्रेष्ठ किंवा काव्यापेक्षां गद्य श्रेष्ठ, हे ठरविण्याचा माझा उद्देश नाहीं. माझ्या म्हणण्याचा इत्यर्थ हाच कीं, निर्भळ काव्य छंदोमय स्वरूपच धारण करते आणि म्हणूनच काव्य हा शब्द उच्चारल्यानंतर सामान्य माणसाच्या डोळ्यासमोर छंदोमय रचनेचें जें चित्र उभें राहतें, तें रास्तच होय.

काव्याच्या छंदोमय रचनेवर मीं जो हा भर देत आहे, त्यात माझा हेतु काव्य म्हणजे छंदोमय रचना अशी व्याख्या करण्याचा किंवा काव्याचें स्थूल किंवा सूक्ष्म स्वरूप ठरविण्याचा नाही. पुराणकालातल्या संस्कृत वाग्भटापासून तों विसाव्या शतकातल्या अद्ययावत् युरोपीयन टीकाकारापर्यंत सर्वांनीं तें ठरविण्याचा प्रयत्न करून ' नेति ' ' नेति ' म्हणून हात टेकले आहेत. तेव्हा त्या प्राप्तात मी शिरूंच इच्छित नाहीं. काव्यातील

छदाचें महत्त्व वर्णन करताना टॉल्स्टॉयचें एक वाक्य माझ्या डोळ्यासमोर आहे. टॉल्स्टॉय म्हणतो:—“ There is nothing that cannot be said in prose ” जें गद्यांत सागता येणार नाहीं असें काहींच नाहीं. मला वाटतें टॉल्स्टॉयचा काव्यावर कटाक्ष आहे त्याचें म्हणणें असें कां, तुम्ही जें जें काहीं काव्यातून सागता तें तें सर्व आम्ही गद्यातून सांगू शकतो. मग तुमची ती छदाची भानगड विनाकारण हवी कशाला ? गद्याच्या बाजूनें काव्यावर हा हल्ला चढवितांना आपण एक अत्यंत तर्क-दुष्ट विधान करीत आहोंत, हें टॉल्स्टॉयच्या लक्षात आलेलें दिसत नाहीं.

कुणीही काव्यभक्त काव्याची बाजू माडताना असें मुळींच म्हणत नाहीं की, गद्यात जें सागता येत नाहीं, तें आम्ही काव्यातून सागतों; किंवा काव्यातून आम्ही जें सागतों, तें गद्यातून सागताच येणार नाहीं. काव्यातला आणि गद्यातला फरक ‘ काय ’ सांगवयाचें यात नसून, तें ‘ कसे ’ सांगितलें जातें, यात आहे; आणि दुसरी महत्त्वाची गोष्ट अशी कां, वाङ्मयनिर्मात्यापुढें गद्यभाषा आणि छंदोरचना असे दोन नमुने पडलेले असतात आणि कोणतीही गोष्ट सांगवयाची असली कां, ती सांगण्या-करितां हा किंवा तो नमुना तो शातपणें माध्यम म्हणून निवडतो, अशी परिस्थिति नसते मुद्दामच एक पौराणिक उदाहरण घेऊन ही गोष्ट मी अधिक विशद करतो.

काव्याचा जन्म अवनीतलावर कसा झाला, यासंबंधी जी अद्भुतरम्य कथा पुराणात आहे, ती अत्यंत अर्थपूर्ण आणि प्रतीकात्मक आहे, असें मला वाटतें. स्वैरपणें विहार करणाऱ्या एका ऋचमिथुनावर शरसंधान करून एका निघादानें त्याला घायाळ केलें तें हृदयविदारक दृश्य वाल्मीकि मुनीच्या दृष्टीला पडलें आणि अंतःकरण कळवळून सतापानें “ ॥ निघात्... ” ही ल्लेषयुक्त शापवाणी अनुष्टुप् छंदात त्या क्षणीं त्याच्या मुखातून अवतीर्ण झाली. हें जगातलें पहिलें काव्य. अनुष्टुप् हा पहिला छंद आणि वाल्मीकि हे आद्य कवि. वाल्मीकींना तो शाप काय गद्यात देता आला नसता ? पण तो शाप गद्यात द्यावा कां पद्यात द्यावा,

हा प्रश्न नव्हता. तें करून कृत्य पाहून अनन्यसाधारण दया आणि क्रोध या उत्कट विकारांनी विकल झालेल्या आद्य कवींच्या मुखातून बाहेर पडलेल्या शापवाणीने छदोमय रूप धारण केले.

थड लोखंडाचा तुकडा आणि भट्टीत घातलेल्या लोखंडाचा प्रवाह करून वाहणारा लाल लाल तप्त रस, यात जो फरक तोच गद्यवाङ्मय रूपाने दिसणाऱ्या मानवी जीवनाच्या विशिष्ट खडात, आणि कविमनात पेटलेल्या भावनांच्या भट्टीत तप्त झाल्यामुळे छदोमय प्रवाह करून वाहणाऱ्या काव्यरूप जीवनखडांत. लोखंडाच्या तप्त-रसाला तो प्रवाह जितका नैसर्गिक, तितकीच त्या विशिष्ट वाङ्मयाला छदोमय रचना स्वाभाविक कलावत आपले हृदय गद्यमय भाषेत किंवा छदोमय रचनेत कसेही व्यक्त करतो, पण केव्हा केव्हा त्याच्या भावना उत्कटत्वाच्या इतक्या भराला पोहोचतात की, त्या व्यक्त करण्याचा तो प्रयत्न करू लागला, म्हणजे स्वतः होऊनच त्या छदोमय रूप धारण करतात. काव्याची आणि उत्कटत्वाची सामान्य माणसाकडून कळत अगर न कळत जी सागड घातली जाते, ती यामुळेच.

कोणत्याही गद्य वाङ्मयात बुद्धां एखादा भाग अत्यंत उत्कट भावनानी युक्त असा वाटू लागला की, 'किती काव्यमय आहे हे!' असे उद्गार आपल्या तोंडातून नकळत बाहेर पडतात. उत्कटत्वाने रसरसलेला हा भाग जर जरा अधिक सूक्ष्म दृष्टीने आपण अभ्यासला, तर त्यात एक प्रकारची नादमधुर तालबद्धताही आपणाला आढळून येईल. काव्याप्रमाणेच उत्कृष्ट गद्यांतही सूक्ष्म स्वरूपांत का होईना, पण एक तालबद्धता (Rhythm) असते. डिकन्सच्या ' Old Curiosity Shop ' या कादंबरीत ज्या प्रकरणात त्याने नायिकेच्या-छोट्या नेलच्या-मृत्यूचे वर्णन केले आहे, त्या प्रकरणातले गद्य इतके चेतोहर आणि तालबद्ध आहे की, वाचताना आपण एखादे सुंदर काव्य वाचीत आहोत, असा भास होऊन अतःकरण हेलावून जाते.

हीच स्थिति श्री. पु. य. देशपांडे यांच्या ' सदाफुली ' कादंबरी-

तील ' एक एकाकी ढगड आणि पक्षी ' हें प्रकरण वाचताना होते. एका इंग्रजी टीकाकारानें तर ' Old Curiosity Shop ' मधलें उपरोक्त प्रकरण वाक्यात किंचित् फेरबदल करून उत्तम निर्यनक छदात (Blank Verse) बसवून दखविलें आहे, म्हणतात !

टॉल्स्टॉयच्या काव्यावरील किंवा छंदोमय रचनेवरील हल्ल्याला बिन-तोड उत्तर हेंच कां, तुमचें हृद्गत तुम्ही जेव्हा अत्यंत उत्कटत्वानें व्यक्त करू लागता, तेव्हा तुमचे गद्य आपोआपच तालबद्ध स्वरूप धारण करू लागतें—तें छंदोमय होऊ लागतें ! आणि काव्यप्रदेशाच्या सीमेशी तें इतकी लगट करू लागतें की, ' Old Curiosity Shop ' मधल्या त्या प्रकरणाप्रमाणें तें काव्यात केव्हा जमा होईल, त्याचा नेम रहात नाही.

उत्कटत्वाच्या या विशेषामुळें जो अर्थ व्यक्त करावयाला, गद्याला केवढा तरी शब्दविस्तार करावा लागतो, तोच अर्थ मोजक्या पण रसरसलेल्या शब्दांनीं काव्य अधिक परिणामकारक रीतीनें व्यक्त करतें. दुसरी गोष्ट अशी की, छंदोमयतेमुळें काव्य वाचकाच्या मनात कितीतरी काळ घोळत राहू शकतें आणि त्यामुळें काव्यात वर्णिलेला परिणाम रसिकाच्या स्मृतिपटलावर अधिक काळ उमटून राहतो.

उत्कटत्वामुळें उत्पन्न झालेलें अल्पाक्षरबन्धर्थत्व आणि तालबद्ध छंदो-मयता हे दोन गुण आणि छंदोमयतेमुळें आलेली चिरपरिणामक्षमता हा तिसरा उपगुण, या विशेषानीं काव्य गद्यावर केव्हाही सरशी करू शकेल, असें मला वाटतें. अर्थात् काव्यानें गद्यावर केलेली ही कुरघोडी सिद्ध करताना उत्कृष्ट गद्याच्या जोडीला, वाटेल ती निकृष्ट छंदोमय रचना बसवून चालणार नाही, छंदोमय रचनेचें—काव्याचें उत्कृष्ट उदाहरणच पुढें आणावें लागेल.

वाङ्मयात कलावंताच्या हृद्गतव्यक्तीसाठीं काव्य आणि गद्य हीं अनादि कालापासून चालत आलेली दोन सोइस्कर माध्यमें असताना गद्यकाव्य किंवा काव्यमय गद्य या तिसऱ्या माध्यमाची जरूरी आहे किंवा काय हा प्रश्न उद्भवतो. माझ्या मते हा प्रश्न अनाठायी आहे.

गद्यातून सर्व काही व्यक्त करणे शक्य असता काव्याची जरूरी काय, या टॉल्स्टॉयने उपस्थित केलेल्या प्रश्नाप्रमाणेच याही प्रश्नाला उत्तर देणे कठीण नाही. विशिष्ट तऱ्हेची प्रतिभा ज्याप्रमाणे छंदोमय रूपच धारण करते, त्याचप्रमाणे एखाद्या तिसऱ्याच प्रकारच्या प्रतिभेला गद्यगीतातूनच प्रकट होता आले तर तिने तसे स्वरूप का धारण करू नये ! तेव्हा 'गद्यगीत' हा वाङ्मयप्रकार असावा किंवा नसावा, असा प्रश्न उपस्थित न करता, असल्यास तो कसा असावा किंवा त्याचे विशेष काय असावेत, याचाच विचार करणे योग्य.

'गद्यगीता' ला काव्याच्या खाली आणि साध्या गद्याच्या वर, असे मधले स्थान द्यावे लागेल, असे मला वाटते. डिकन्स किंवा पु. य. देशपांडे यांच्या उत्कृष्ट गद्याच्या काही उदाहरणाचा विचार करतांना आपण पाहिलेच आहे की, छंदोमय रचना सोडून दिली तर काव्यात प्रतीत होणारी भावनोत्कटता आणि तिच्या अनुषंगाने येणारे अल्पाक्षर-वर्णव्यंजन आणि सूक्ष्म तालबद्धता, हे विशेष त्या गद्यात आढळतात. गद्यगीताला हीच कसोटी लावून त्याच्या यशाचे मापन करता येईल, असे माझे मत आहे. मात्र हा प्रकार हाताळणाराना एक धोक्याची सूचना द्यावीशी वाटते. छंदाची बंधने तोडून गद्याचे स्वातंत्र्य उपभोगणे आणि त्याबरोबरच काव्य निर्मिण्याचे श्रेय घेणे, हा मोका दिसावयाला मोठा मोहक आहे खरा, पण त्यात भीति एवढीच आहे की, घड काव्यांतले नाजूक सौंदर्य नाही आणि घड गद्याचा मर्दानी कसदारपणा नाही, असे होऊन तिसराच अनुचित वाङ्मय-प्रकार निर्माण व्हावयाचा !

मराठी वाङ्मयात गद्यगीताचा हा नवीन प्रकार सुरू करण्याचे श्रेय श्री. शशांक आणि श्री. शंकर साठे यांना आहे श्री. शशांक यांनी 'मालती' नावाचा आपला काव्यसंग्रह आणि 'शशिकला,' 'त्याग' इत्यादि गद्यपद्यात्मक नाटिका प्रसिद्ध केल्या आहेत. त्यावरून मराठी गद्य किंवा पद्य ते किती सफाईने लिहू शकतात, याबद्दल कुणाचेही दुमत होणार नाही. 'मालती'चे प्रस्तावनाकार श्री. प्र. के. अत्रे यांच्या शब्दात सांगा-

वयाचें म्हणजे त्याच्या लेखनशैलीची “अगलट रेखीव, सडपातळ व आटोपशीर आहे. तिची रसवती फार मज्जुळ व मिठास आहे.”

गद्यगतिलेखकाला या मंजुळ व मिठास भाषाशैलीची अत्यंत आवश्यकता असते. ‘मरीचिके-’ तील कुटलेंही गद्यगीत चाळून पाहिलें, तर वाचकाला या मिठास भाषाशैलीचा अनुभव चाखता येईल बाराव्या मरीचिकेंतील निशाशशांच्या प्रेमाचें वर्णन पहा—“ निशेच्या निळ्या महालात येऊन शशीनें रोज तिचें नवनव्या कलांनीं रजन करावें. अचपळ निशाक्षी हरिणेंही गानलुब्ध होऊन अनिमिष नेत्रांनीं शशीकडे पहात त्याच्या गायनानें शिला पाझरू लागत, वायु पांगळून जाई, वेगानें धावणाऱ्या सरिताचे प्रवाह तुम्बून पाणी तटांत भावेनासे होई.. ”

गद्यकाव्यलेखकाला अत्यंत आवश्यक असलेली भावनोत्कटताही श्री. शशाकांत भरपूर आहे “ ..वर्षभर कुटुंबातील साऱ्या लहानथोर व्यक्तींच्या साहाय्यानें त्यानें अत्यंत परिश्रम करून जे शेत पिकविलें, आपल्या रक्ताचें पाणी शिम्पून जे शेत वाढविलें, त्याची आज मळणी होऊन मोत्याची रास खळ्यांत पडली होती. . सावकारानें सारें धान्य जप्त करून नेलें ..रिकाम्या खळ्यात आनदानें खेळणाऱ्या अजाण बालकांना पाहून त्याची कब्रच खचली, त्याच्या नेत्रातून रक्ताश्रु ठिन्नकले, ” हे सतराव्या मरीचिकेंतील शेतकऱ्याचें वर्णन कुणाचेंही अंतःकरण पिळवटून टाकील. ‘मरीचिके-’ त अशा वर्णनें ठिकठिकाणी आहेत. पण नुसत्या भावनोत्कटतेनें प्रतिभाशाली काव्य निर्माण होत नाही. प्रतिभा अपूर्ववस्तुनिर्माणक्षम किंवा नवनोन्मेषशालिनी पाहिजे. तशी असेल तरच ती प्रतिभा !

शेलेसारख्या महाकवीच्या प्रेमकाव्यांत आणि दुसऱ्या एकाद्या सामान्य कवीच्या प्रेमकाव्यात फरक असतो तो, एकात उत्कट प्रेमभावना असते आणि दुसऱ्यात नसते, हा नव्हे. दोघाचीही भावनोत्कटता सारखीच असते भावना तीच, पण सामान्य कवि ठराविक शब्दांत, सांकेतिक कल्पनांनीं नटवून ती व्यक्त करतो. त्याच भावनेनें उफाळलेली शेलेची प्रतिभा नवनवीन कल्पना प्रसवूं लागते, अपूर्व कल्पनाचित्रां (Images)-

चें मोहजाल विणू लागते आणि आपल्या नवनवोन्मेषानीं रसिकाना दिपवून टाकते. श्री. शशांकाचें वर उल्लेखिलेलें शेतकऱ्याचें चित्र हृदय-द्रावक आहे, यात शका नाही, पण त्यांत अपूर्व असें काहीं वाटत नाही. त्याची प्रतिभा नवीन कल्पना प्रसवू शकत नाही, असें नाही “ ..मेदिनीला ग्रासण्याकरिता क्षितिजाकडून अधिकार अजगरासारखा हळूहळू येत होता, .” ही दुसऱ्या मरीचिकेंतली कल्पना व्हारीची आहे, पण अशा सुंदर, अपूर्व कल्पनांचा अभाव ‘मरीचिकें’त तीव्रतेने जाणवतो.

या मौलिकतेच्या अभावाचें कारण कदाचित् असे असू शकेल. रवींद्रनाथ टागोरांची गीतांजली, धी गार्डनर इत्यादि इंग्रजी गद्यगीतांचीं पुस्तकें वाचून श्री. शशांकादि लेखकांनी ही गद्यगीतांची प्रथा महाराष्ट्रात प्रथम आणली, पण टागोरांच्या बाबतींत एक गोष्ट विसरता कामा नये. टागोर हे काहीं गद्यगीत-लेखक नव्हत. टागोराचें मूळ बंगाली काव्य छंदोवद्ध आहे. केवळ भाषांतराकरिता म्हणून त्यांनीं इंग्रजी गद्याचा अवलंब केला; गद्यगीते लिहिण्याकरिता नव्हे. अर्थात् टागोरांच्या इंग्रजी भाषेवरील अनुपम प्रभुत्वामुळे आणि जवळजवळ मुळातल्या इतक्याच भावनोत्कटतेने त्यांनी ही भाषातरे केल्यामुळे नुसती बंगाली पद्यांची इंग्रजी भाषातरे म्हणून नव्हे, तर उत्कृष्ट गद्यगीते म्हणून सुद्धा तीं पहिल्या प्रतीचीं ठरली ही गोष्ट वेगळी वॉल्ड् विह्ट्मन्प्रमाणें टागोरांची प्रतिभा सहज-स्वभाव म्हणून गद्यगीताचें माध्यम निवडीत नाही.

मराठींतल्या गद्यगीतांची अशी विचित्र स्थिति आहे कीं, तीं स्वतंत्र गद्यगीते म्हणून लिहिलीं गेलीं आहेत, भाषातरे म्हणून नव्हे. पण तीं लिहिणाऱ्या श्री. शशांकासारख्या लेखकांच्या स्फूर्तीचा उगम प्रत्यक्ष जीवनानुभवात नसून टागोरांच्या पुस्तकात आहे. जीवनाच्या प्रत्यक्षानुभवानें उत्स्फूर्त झालेली प्रतिभा गद्य अगर पद्य माध्यम टाकून दुरतिक्रम स्वभावनियमानें गद्यगीत या तिसऱ्याच माध्यमातून व्यक्त झाली, असा प्रकार त्यांच्या बाबतींत झालेला नाही. आपल्या बंगाली काव्याचें इंग्रजी गद्यात भाषांतर करता टागोरांच्या हातून न कळत घडलेल्या मोहक गद्यगीताचें अनुकरण म्हणून त्यांनी गद्यगीते लिहिली आहेत. त्यात मौलिक कल्पनाचित्रे

(Images) किंवा जिवत वातावरण दिसत नाही, त्याचें कारण हेंच. स्फूर्ति उसनी असल्यामुळें त्यातलें वातावरणही उसने, बव्हशीं सस्कृत वाङ्मयात वाचलेलें, प्रत्यक्षानुभवाशीं—वर्तमानकालाशीं असबद्ध, भूत-कालीन—मध्ययुगीन आहे. ' मरीचिके—' तल्या युवती काचनमेखला परिधान करून गजगतीनें पावलें टाकीत—सुवर्णमंदिरांत डुलक्या खात पडलेल्या देवाधिदेवाच्या दर्शनाला जातात,—फुलपाखराच्या रगाचीं पातळें नेसून मलबारहिल्वर किंवा अपोलो बदरावर त्या फिरावयाला जात नाहींत. डामरी रस्त्यावरून टॅम किंवा मोटारमध्ये बसून तेथले नागरीक फिरत नाहींत,—ते केशरकस्तूरिकेचे सडे टाकलेल्या रस्त्यावरून खाद्यावरलीं दुकूलें सावरीत आणि कर्णसपुटांतलीं कुडलें हालवीत हळूहळू राजप्रासादाकडे जातात. ' मरीचिके—'चें जग, प्रतिमालेखन करीत कालक्षेप करणाऱ्या मृगाक्षी, वर्तिकेच्या मंद प्रकाशात अथ पटन करणारे वृद्ध द्विज, तपोवनात दुडूदुडू उड्या मारणारी हरिणशावकें इत्यादिकांनीं गजबजलेले आहे.

स्फूर्ति उसनी असेल, पण मराठी वाङ्मयक्षेत्रांत एका नव्या वाङ्मय-प्रकाराचा पाया घालण्याचें महत्त्वाचें कार्य श्री. शशाङ्क यांनीं केले आहे. आणि त्याचद्वल मराठी वाङ्मयाचे चहाते त्याचे सदैव ऋगी राहतील. गद्यगीतला आवश्यक असलेली नादमधुर, मृदु भाषाशैली आणि अतीव भावनेत्कटता त्यांच्यापाशी आहे. त्यांच्या शेवटल्या शेवटल्या मरीचिकांत त्याची स्फूर्ति स्वतंत्र होत चालल्याची चिन्हें स्पष्ट दिसत आहेत. त्याची स्फूर्ति जसजशी प्रत्यक्षानुभवाधिष्ठित आणि अधिकाधिक स्वतंत्र होत जाईल, तसतशी त्यांच्या हातून उत्तरोत्तर सरस गद्यगीतें निर्माण होतील, यांत शका नाहीं.

कलेकडून क्रांतीकडे : : १३

नाहीं नाही म्हणता मी वन्याच प्रस्तावना लिहिल्या असतील पण कालवश झालेल्या एका नवजवान क्रांतिकारकाच्या काव्य-संग्रहाला प्रस्तावना लिहिताना मला अपरिमित अभिमान वाटतो. कॉमरेड सोहोनी याच्या कार्याला प्रणाम करण्याची ही संधि मला दिल्याबद्दल त्याच्या पत्नीचा आणि इतर नातेवाइकांचा मी आभारी आहे. सोहोनी याच्या या कविता वाचताना वाचकांनी हीच गोष्ट लक्षांत ठेवावयाची आहे. दलिताबद्दल सहानुभूति व्यक्त करणाऱ्या, नव्या मनूच्या ललकाच्या टेंगाच्या आणि क्रांतीचा उदो उदो करणाऱ्या पुष्कळ कविता वाचकांनी वाचल्या असतील कर्वाचा क्रांतिविषयक गीते पुष्कळांच्या वाचनात आली असतील. इथे क्रांतिकारकाच्या-क्रांतीसाठी आत्मसमर्पण करणाऱ्याच्या-कविता वाचकाना वाचावयाला मिळणार आहेत.

सोहोनीच्या कविता वाचताना आणि वाचल्यानंतर माझ्या डोळ्या-समोर एक प्रश्न दळदळीतपणे उभा राहतो. अवघ्या एकोणतीस वर्षांच्या आयुष्यात-म्हणजे जेव्हा याहीपेक्षा चांगल्या आणखी किती तरी कविता लिहावयाला सुरवात करावयाची त्यापूर्वीच-हा लेखक वन्याचशा कविता लिहितो, नंतर लेखन सोडून देतो आणि क्रांतिकारक राजकारणाच्या सगरात उडी घेतो-त्यासाठी स्वतःचे बलिदान करतो-हे कसे काय ? लेखक, कवि, कलावंत अलीकडे राजकारणाकडे, क्रांतीकडे झपाट्याने का

शुक्त आहेत? कुठेही पहा, तुम्हाला हेंच दृश्य दिसेल. रोमाँ रोलाँ, आन्द्रे जीड यांच्यासारखे मोठमोठे युरोपियन लेखक, वाल्डो फ्रॅक, थिओडोर डायजर यांच्यासारखे थोर अमेरिकन कादंबरीकार आता उतार वयातही क्रातीचे पुरस्कर्ते झाले आहेत. क्रातीचा संदेश घरोघरी पोहोचत नाही तोंपर्यंत ' I will not rest ' (रोमाँ रोलाँ) अशा गर्जना करीत आहेत. फार दूर कशाल, पाठरपेशाच्या सुखदुःखापलीकडे अजूनपर्यंत ज्यानी पाहिले नव्हतें असे आमचे खांडेकर, फडकेदेखील बहुजन-समाजाची दुःखें समजून घेण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, आपल्या कलाकृतीत ती आणण्याकरिता तळमळत आहेत. या सर्व तळमळीचे आणि धडपडीचे कारण एकच. विषमतेवर आधारलेल्या, मानवी जीवन असह्य करून टाकणाऱ्या या जुन्या जगाचा पाया हादरतो आहे, मानवाना विशाल जीवन जगू देईल असें नवें जग जन्माला येऊं पाहत आहे. आपण क्रातिकालात आहोंत. जीवनाचाच पाया हादरतो आहे—जीवनच नवें स्वरूप धारण करू पाहतें आहे; मग जीवनांतूनच जिचा जन्म झाला, जीवन नसेल तर जी असूच शकत नाही त्या कलेनें तळमळू नये, तडफडू नये, धडपडू नये तर काय करावें ?

कलावत हा सामान्य माणसापेक्षा कितीतरी पटीनें अधिक संवेदनक्षम असतो. जुन्या जगाच्या वेदना आणि नव्या जगाच्या हाका साहायिकच कलावताना अधिक लवकर, अधिक जिव्हाळ्यानें प्रतीत होत आहेत. आणि अर्धवट, कच्च्या दिलाचे कलावत या क्रातिकाळात गडबडलेले, भावावलेले, किंकर्तव्यमूढ झालेले, स्वतःच्याच शिळ्या कल्पनांचें चर्वित चर्वण करीत असलेले, फार काय, युरोपातल्याप्रमाणें आत्महत्येला प्रवृत्त झालेले किंवा इथल्या काहींप्रमाणें वेडे किंवा गूढवादी झालेले दिसत असले, तरी प्रभावी प्रतिभेचे थोर कलावत या आगामी क्रातीला आपापल्या परीनें हातभार लावण्याचा निकराचा प्रयत्न करीत आहेत या धडपडींत त्यांच्या कलेची थोडीशी हानि होत असेल, प्रचाराचें अवजड दडपण तिच्यावर पडत असेल, तिचा नाजूक बाधा थोडासा राकट होत असेल; पण ती अधिक जीवनाभिमुख, अधिक व्यापक, अधिक विशाल होते

आहे यात शकाच नाही. धर्म, नीति, सस्कृति इत्यादि सर्व गोष्टी-प्रमाणेंच कलेचीही अतिम कसोटी ती नाजूक आहे कीं राकट आहे, ती सुंदर आहे कीं कुरूप आहे, यावर नसून ती जीवनाला कितपत पोषक आहे यावरच आहे. लेखनाकडून राजकारणाकडे, कलेकडून कांतीकडे वळताना कलावत आपल्या कलेची थोडीबहुत हानि करित असतील; पण याबद्दल त्यांना दोष देण्याऐवजी भावी विशाल जीवनासाठी आणि विशालतर कलेसाठी या सक्रमणकालातल्या कलावतानी केलेला हा एक अलौकिक स्वार्थत्याग समजून आपण त्याचे आभारच मानले पाहिजेत. काही तरुण शूर कलावत कलेकडून नुसते कांतीकडे वळले; इतकेंच नव्हे तर कांतीसाठी त्यांनी आत्मसमर्पण केलें रॅल्फ फॉक्स, ख्रिस्तॉफर कॉड्ग्वेल हे तरुण लेखक लेखणी टाकून स्पेनच्या रणभूमीवर उतरले आणि कांतीसाठी लढता लढता त्यांनी धारातीर्थी देह ठेवले. कॉमरेड सोहोनी हेही 'फुकू या अगार' ही कविता करता करता कांतिकारक चळवळीत पडले आणि शेवटी गोंगाकच्या मजुरासाठी लढताना तुरुंगवास भोगून कातिचरणी त्यांनी स्वतःचें बलिदान दिलें. राजाच्या मृत्यूनंतर इग्रजीत जें म्हणतात त्यात थोडासा फेरफार करून आपण म्हणू या, की 'कांतिकारक सोहोनी मृत झाले, काति चिरायु होवो !'

आमचें टीकाशास्त्र : : १४

प्रस्तावनालेखकानें जें करूं नये तें मी या प्रस्तावनेंत करणार आहे. पुस्तकांत जें काही असतें तें प्रस्तावनेंत दाखवून द्यावयाचें असतें या पुस्तकांत काय नाही, किंवा काय असायला पाहिजे होतें, तें माझ्या मगदुराप्रमाणें सांगण्याचा मी इथें प्रयत्न करणार आहे स्वतःचें समर्थनच करावयाचे असेल तर मला एक मुद्दा पुढे करतां येईल स्वतंत्र किंवा मौलिक पुस्तकांत काय आहे तें सांगणें किंवा रसग्रहणात्मक प्रस्तावना लिहिणें ठीक आहे पण मौलिक किंवा स्वतंत्र वाङ्मयावरली टीकाच ज्या पुस्तकांत आहे त्या पुस्तकाची प्रस्तावना रसग्रहणात्मक असण्यापेक्षा टीकात्मक असणें अधिक योग्य नाही काय ?

ह वि देसाई याचें मराठी आणि इंग्रजी वाङ्मयाचें वाचन आणि या विषयासंबंधी त्यांना वाटणारा उत्साह खरोखरच दाडगा आहे. त्यांनीं वाचलेल्या इंग्रजी आणि रशियन लेखकांची या पुस्तकांत ठिकठिकाणी आढळणारी नामावलि वाचून कुणालाहि कौतुक वाटेल गेल्या तीनचार वर्षांत मराठी वाङ्मयसृष्टींत जे नवीन नवीन वाद आणि विचारप्रवाह उपस्थित झाले, त्यांचा निरनिराळ्या नियतकालिकांतून देसाई यांनी वेळोवेळा परामर्श घेतला होता. हे सर्व लेख 'साहित्यातील विचारप्रवाह' या नावाने पुस्तकाच्या पहिल्या भागांत दिले आहेत. या कालखंडाचा इतिहास अभ्यासू पहाणाऱ्यांच्या दृष्टीनें हा भाग अत्यंत उपयुक्त आहे.

दुसऱ्या 'रसग्रहण' या भागात मुख्यत्वे कलन, पलं वक्, अन्स्टं टॉलर इत्यादि जागतिक कीर्तीच्या परदेशी साहित्यिकाची ओळख करून दिली आहे या भागात दिलेली उपयुक्त माहिती जमविण्याकरता लेखकाला किती श्रम पडले असतील याची कल्पना हा उद्बोधक भाग वाचल्या-शिवाय येणार नाही.

'कला आणि प्रचार' या पहिल्याच लेखात प्रो. फडके यांच्या " .प्रचार हें वाङ्मयाचे ध्येय नसून, पुनःप्रत्ययाचा आनंद हेंच आहे. . ." या विधानावर देसाई यांनी जोराचा हल्ला चढविला आहे. ललित वाङ्मयात प्रचार असू शकतच नाही असें प्रो. फडके यांचें एका-तिक मत कधीं काळीं असल्यास त्या मताचें सहज खडन करता येण्यासारखें आहे, आणि पुनःप्रत्ययाचा आनंद देणाऱ्या वाङ्मयापेक्षाही नव्या प्रत्ययाचा आनंद देणारे वाङ्मय अधिक मोठ्या दर्जाचें असतें, असेहि म्हणता येईल. पण फडक्याच्या ज्या लेखातल्या उतान्यावर देसाई पुढून पडले आहेत त्या लेखात प्रो. फडके यांनी निर्मोळ कलावादी मत व्यक्तच केलेले दिसत नाही गटेवद्दल लिहिताना ते म्हणतात, " . भोंवतीं घडणाऱ्या राजकीय, धार्मिक व इतर घटनांशी सवादित्व ठेवणाऱ्या या सहृदय कवीनें तद्विषयक प्रश्नाचा आपल्या 'फाउस्ट' काव्य नाटकात कितीसा उहापोह केला ? जवळ जवळ मुळींच नाही. ." म्हणजे भोंवतीं घडणाऱ्या सामाजिक, राजकीय घटनांशी लेखकाने सवादित्व ठेवले पाहिजे हें फडक्यांना मान्य आहे हें उघड आहे. ललित वाङ्मयात त्यांना या प्रश्नाची नीरस चर्चा किंवा उघडा नागडा प्रचार नको. ललितवाङ्मयाचा प्रधान हेतु जीवनाचा 'पुनः' म्हणा किंवा 'नवा' म्हणा, प्रत्यय देणें हा आहे आणि कसलाही सामाजिक किंवा राजकीय प्रचार हा अपरिहार्य पण गौण हेतु आहे, हें देसाई यांना कबूल नाही काय ? देसाई यांनीच उद्धृत केलेलीं प्रो. फडके यांचीं वाक्यें मी देतो. फडके म्हणतात, " .कादंबरींत, नाटकात अगर लघुकथेत कोण-त्याही तत्वाचें प्रतिपादन कधींहि असू नये असें कोणांचि म्हणत नाहीं. . ललित वाङ्मयात सौंदर्याविकास घडतां घडतां आणि आनदनिर्मिति होता

होता तत्त्वप्रतिपादन पुष्कळदा सहजासहजीं केलें जाईलही. पण सौंदर्याचा भग न होता ! ” देसाई याचा यावर काय आक्षेप आहे ? ललित वाङ्मयात मुख्यत्वेकरून सौंदर्यविकास नसावाच ? सौंदर्याचा खून झाला तरी बेहतर, पण प्रचर, तत्त्वप्रतिपादन करावेंच ! तसा त्याचा आक्षेप दिसत नाही कारण तेच पुढल्या पानावर म्हणतात, ललित वाङ्मयांत कलेला दुय्यम स्थान दिलें पाहिजे, असें कुर्णाच प्रतिपादन केलेंलें नाही. कलेला दुय्यम नव्हे प्रधान स्थान दिलें पाहिजे, म्हणजेच प्रचाराला दुय्यम स्थान दिलें पाहिजे, असें देसाई म्हणतात आणि कला किंवा सौंदर्यविकास हाच ललित वाङ्मयाचा प्रधान हेतु, —तत्त्वप्रतिपादन वा प्रचार हा गौण हेतु, असें प्रो. फडके म्हणतात. म्हणजेच प्रो. फडके आणि देसाई यांच्यात काडीइतकाहि मतभेद नाही.

मग प्रो. फडके याच्यावर देसाई इतक्या हिरिरीनें तुटून का पडले ? स्पष्टपणें बोलावयाचें म्हणजे कला, प्रचार, तत्त्वप्रतिपादन, चालू परिस्थिति इत्यादि शब्द वापरताना स्वतःच्या मनात काय आहे, हें देसाई यांना स्वतःचें स्वतःलाच समजलेलें नाही म्हणून अमुक वाङ्मय उत्तम, अमुक वाङ्मय अधम, असे जेव्हा टीकाकार म्हणतो, तेव्हा आपण असें कां म्हणतो याची स्पष्ट कल्पना त्याला पाहिजे, नाही तर सामान्य वाचक आणि टीकाकार यांच्यात फरक काय ? देसाई यांच्या या बाबतीतल्या असहायतेची उदाहरणें या पुस्तकात ठिकठिकाणी सांपडतात. ‘ पुरोगामी वाङ्मय ’ या लेखात जोसेफ कॉनरॅड आणि ऑस्कर वाइल्ड यांना एकाच मालिकेत बसवून कॉनरॅड हा लेखक जुन्या काळची रिकामपणाची कामगिरी किंवा घटकाभर करमणूक करणारा लेखक आहे असें देसाई यांनी म्हटले आहे. चुरचुरीत भाषा लिहिणाऱ्या आणि खुसखुशीत कोट्या करणाऱ्या वाइल्डबद्दल कुणाचे काहीही मत असलें, तरी बऱ्याचशा प्रख्यात इंग्रजी आणि अमेरिकन टीकाकारांच्या मते कॉनरॅड हा फार मोठा लेखक आहे मानवी स्वभावाचे अनेक चिरतन नमुने त्यानें इंग्रजी वाङ्मयात निर्माण करून ठेवले आहेत या टीकाकारांच्या बरोबर विरुद्ध देसाई यांचें मत आहे. यावर माझा मुळाच आक्षेप नाही स्वतंत्र मत

व्यक्त करण्याचा त्यांना पूर्ण अधिकार आहे. पण कॉनरॅडला टाकाऊ ठरविण्याकरतां जा कारणे ते पुढें करतात तीं मात्र और आहेत. समुद्रावर आयुष्य कठणान्या खलाशांचें जीवन कॉनरॅड रगवतो म्हणून तो घटकाभर मन रमवणारा, चालू परिस्थितीशीं समरस न होणारा लेखक. जणू काय खलाशांचें जीवन हा चालू परिस्थितीचा भागच नव्हे ! आणि चालू परिस्थितीशीं समरस होणें हीच थोर वाङ्मयाची एकमेव कसोटी काय ? त्या काळच्या परिस्थितीचा ज्यात यत्किंचित्हि पडसाद उठलेला नाही अशा 'Skylark' किंवा 'Ode to the west wind' हीं भावगीतें लिहिणाऱ्या शेलेपेक्षा आपल्या पदात खच्चून चालू परिस्थिति भरणारे, दाह्यदीवर किंवा चरख्यावर पदें लिहिणारे आमचे मेळेवाले या कसोटीवर घासून पाहता खात्रीनें श्रेष्ठ दर्जाचे कवि ठरतील ! मात्र देसाई याचा प्रामाणिकपणा सदेहातीत आहे. 'अक्षर वाङ्मय' या लेखात महाकवि शेक्सपियरलाही चालू परिस्थितीशीं समरस होण्याची ही जालीम कसोटी लावून टॉल्स्टॉयच्या आधारानें त्यानीं लुप्ततेज ठरविलें आहे. रोमिओ-ज्युलिएट नाटकात प्रणयाची गंगा अखड वहात असताही 'चालू परिस्थिती'चे प्रतिबिम्ब त्या नाटकात नसल्यामुळें आज रसिकाचें (—या रसिकाचा पत्ता काय ?—) या वाङ्मयाकडे दुर्लक्ष होत आहे, असे देसाई म्हणतात. शेले किंवा कॉनरॅड यांनीं अस्वस्थ व्हावयाचें काहींच कारण नाही, त्यांना चांगली शेक्सपियरची सोबत आहे !

अर्थात् या लटपटीबद्दल देसाई याच्यासारख्या तरुण आणि उत्साही टीकाकाराला मी मुळाच दोष देत नाही. टीकाशास्त्र नांवाची चीज आजकालच्या मराठी वाङ्मयात कस्तुरीसारखी दुर्मिळ झाला आहे. माठमोठ्या इंग्रजी लेखकापेक्षाही आमचे आधुनिक मराठी लेखक कसे श्रेष्ठ आहेत हे सिद्ध करण्याकरिता बर्नार्ड शॉला अत्ररट, आल्डस् हक्सलेला थिल्लर आणि लॉरेन्सला कामकर्दमात रुतलेला अशा विशेषणें बहाल करणारे बहादूर आमच्या विश्वविद्यालयात आणि महाविद्यालयात जिथें इंग्रजी वाङ्मयाचे मान्यवर प्राध्यापक होऊ शकतात, तिथें कसल्याहि पदवीचें शोपूट न मिरवणाऱ्या बिचाऱ्या देसायाना काय दोष द्यावयाचा ?

जातिवत टीकाकाराजवळ बरें वाईट, कसेहि, पण स्वतःचें असें काहीं वाङ्मयनि-
 तत्वज्ञान (Critical Credo) पाहिजे, — स्वतःची अशी नक्की, स्पष्ट
 कसोटी पाहिजे. आपल्या प्रत्येक टीकालेखाच्या सुरवातीला त्यानें एक
 प्रतिज्ञापत्रक किंवा अप्पली नियमावलि द्यावी असें मी म्हणत नाहीं, पण
 त्याच्या एकदर लिखाणातून ही कसोटी निदान ध्वनित तरी झाली पाहिजे.
 आमच्या ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ टीकाकारांच्या टीकालेखातही असें काहीं दिसत
 नाहीं. परवाच एके ठिकाणीं केलेल्या भाषणात माडखोलकरानीं हरिभाऊ
 आपट्याच्या तोडीचा एकहि कादंबरीकार आज महाराष्ट्रात नाहीं असें
 विधान केलें. विधान मान्य आहे पण हरिभाऊच्या श्रेष्ठतेचें माडखोलकर
 कारण काय देतात पहा;—महाराष्ट्रीयानें जीवन किंवा महाराष्ट्राची
 अस्मिता हरिभाऊच्या वाङ्मयात जितक्या प्रकर्षानें दिसते तितकी ती
 आजकालच्या कादंबऱ्यांत दिसत नाहीं. म्हणजे अमुक एका समा-
 जाच्या जीवनाचें प्रतिबिम्ब लेखक जितक्या व्यवस्थितपणे आपल्या
 वाङ्मयात उठवील, तितका तो लेखक मोठा समजावयाचा की काय ?
 समाजाचें प्रतिबिम्ब उठवणें हेंच वाङ्मयाचें ध्येय ? विशिष्ट जीवन किंवा
 चालू परिस्थिति आज आहे, उद्या नाहीं. मोठा किंवा लहान, प्रत्येक
 लेखक चालू परिस्थितीचेच चित्रण करतो. ही गोष्ट अपरिहार्य आहे.
 ऐतिहासिक कादंबरीतही चालू परिस्थितीचेच पडसाद उठल्याशिवाय
 रहात नाहींत. पण मोठा लेखक या चित्रणातून जीवनातल्या काहीतरी
 चिरतन तत्वाचा किंवा सनातन मानवी स्वभावाचा आविष्कार करतो;
 लहान लेखक नुसते चित्रणच करतो, त्यामुळें ती विशिष्ट परिस्थिति
 नाहींशी झाली कीं लहान लेखक विसरला जातो आणि मोठा लेखक
 शतकानुशतकें टिकतो विशिष्ट जीवनाचें किंवा चालू परिस्थितीचें
 फोलपट बाजूला काढून कोणत्या चिरतन तत्वाचा किंवा मौलिक दृष्टि-
 कोनाचा गाभा हरिभाऊ आपट्यात आहे, आणि आधुनिक लेखकात
 नाहीं, हें टीकाकार म्हणून माडखोलकरानीं सागावयाला हवें होतें. तें
 त्यानीं सांगितलें नाहीं. आनदाची गोष्ट एवढीच आहे, कीं टीकावाङ्म-
 यातल्या या उणीवेकडे साहित्यिकाचें लक्ष आता बळू लागलें आहे.

प्रभाकर पाध्ये, बा. सी. मर्ढेकर, वा. ल. कुलकर्णी इत्यादि उदयोन्मुख मराठी टीकाकार वाङ्मयाच्या या मूलभूत प्रश्नांना आत्मविश्वासपूर्वक हात घालू लागले आहेत. खुशामती किंवा हजामती टीकालेखाचे चणे-कुरमुरे खाऊन वाढलेल्या काही लोकांना 'वास्तववाद आणि स्वप्नरजन' 'वाङ्मयीन महात्मता आणि मनोविश्लेषण' इत्यादि कसदार खुराकाचें ताट पुढें आल्याबरोबर उचकी लागत असली, तरी वाङ्मयाच्या अभिवृद्धीच्या दृष्टीनें असल्या टीकावाङ्मयाची अत्यंत जरूरी आहे, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. देसाई हेही या दिशेनें प्रयत्न सुरू करतील अशी बळकट आशा मी व्यक्त करतो.

‘प्रकाशातील व्यक्ति’ : : १५

‘प्रकाशातील व्यक्ति’ हे श्री. प्रभाकर पाध्ये याच्या पुस्तकाचें नाव वाचल्याबरोबर ‘वाङ्मय प्रकाश देतें कीं प्रत्यय देतें ?’ या पाध्ये यांनीं ज्यात अत्यंत हिरिरीनें भाग घेतला त्या वादाची आठवण होते. वाङ्मयाचें काही प्रकार प्रकाश देतात किंवा आपल्या माहितीत भर घालतात, तर काही प्रत्यय देतात किंवा आपल्या अनुभवभांडाराची वाढ करतात, असा सर्वसाधारणपणें त्या वादाचा निष्कर्ष होता. आणि या दोन प्रकारात प्रत्यय देणारा प्रकार श्रेष्ठ असें ठरले. मात्र ‘प्रकाशातील व्यक्ति’ या नावात प्रकाश’ हा शब्द आहे म्हणून या लेखसंग्रहातील सर्व लेख प्रकाश देणारे आहेत, प्रत्यय देणारे लेख त्यात नाहींत, हें सिद्ध करण्याकरतां मी या वादाचा उल्लेख केला, असा कुणीच गैरसमज कल्पन घेऊ नये. पुस्तकाच्या नावात ज्या प्रकाशाचा उल्लेख आहे तो कीर्तीचा किंवा प्रसिद्धीचा प्रकाश होय, वाङ्मयातला नव्हे. राजकारणांत किंवा वाङ्मयात प्रसिद्ध असलेल्या काही व्यक्तींचीं शब्दचित्रे श्री पाध्ये यांनीं आपल्या भेदक आणि तडफदार लेखणीनें या संग्रहात रंगविलीं आहेत.

पुस्तक वाचताना एका विलक्षण विरोधाभासाचें मला कौतुक वाटलें. नेमकी जी व्यक्ति प्रकाशात नाहीं त्याच व्यक्तीचा पाध्ये यांनीं उत्कृष्ट प्रत्यय आणून दिला आहे. ‘विभाकरी शिखरकर’ ही व्यक्ति अज्ञात

असल्यामुळे तिचा वाङ्मयात आणि बाहेरचा आपणाला माहित असलेला पुरावा वकीलाच्या तर्ककर्मश पद्धतीने पाध्ये पुढे माडतील आणि तिचे व्यक्तित्व प्रकाशात आणतील अशीच कुणाचीही समजूत होईल. या व्यक्तिचित्रात शिरूरकर या व्यक्तीवर पाध्ये यानीं प्रकाश पाडलाच आहे, पण तो इतक्या हळूवार हातानीं आणि इतक्या कलात्मक रीतीने की विभावरी शिरूरकर म्हणजे कु वाळुताई खरे ही वाचकाची खात्री होतेच, पण त्या व्यक्तीच्या असाधारण व्यक्तित्वाचा आल्हाददायक प्रत्यय येऊन वाचक तल्लीन होतो विभावरी वाङ्मयात जी तेजस्विता आहे ती या विदुषीच्या नावाने प्रसिद्ध होणाऱ्या इतर लेखात का दिसत नाही, या प्रश्नाला पाध्ये यानीं अत्यंत समर्पक उत्तर दिले आहे. “ विभावरी-वाङ्मय म्हणजे या विदुषीच्या स्वतःच्या आयुष्यांतील दुःखमय, निराश, असंतुष्ट अवस्थाचा आविष्कार आहे असें मला वाटते, व तसा आविष्कार तिच्या इतर लेखनात होत नसल्यानेच विभावरी-वाङ्मयाची तेजस्विता त्यात प्रतीत होत नाही, अशी माझी समजूत आहे.. ”

पाध्ये हे एक प्रखर बुद्धीचे, तर्ककर्मश गृहस्थ आहेत, तेव्हा त्यांच्यात सहृदयता कमी असावी, अशी एक समजूत आहे व म्हणूनच विभावरी-वरल्या या लेखाचा मी इतक्या विस्ताराने उल्लेख करतो आहे. पाध्येच्या सहृदयतेचा हा लेख एक उत्कृष्ट नमुना आहे. या लेखाची भाषाही अत्यंत लालित्यपूर्ण आणि निदोष आहे. पाध्ये याची लेखनशैली आवेशपूर्ण, तर्कशुद्ध, जोमदार असली तरी खडबडीत आहे असें प्रस्तावनाकार प्रो. कुळकर्णी यानीं म्हटले आहे. त्यातला खडबडीतपणाचा आरोप हा लेख वाचून तरी मला पटत नाही. त्याच्या लेखनात कुठे कुठे खडबडीतपणा येतो, पण तो कां येतो त्याचे निदान मी शेवटी करणार आहे.

विभावरीप्रमाणेच प्रो. वामन मल्हार जोशी आणि प्रो. ना सी. फडके यांचीही व्यक्तिचित्रे श्री पाध्ये यानीं मोठ्या सहृदयतेने रगविली आहेत या दोघाचे विलोभनीय व्यक्तिविशेष आणि वाङ्मयविशेष त्यांनी दाखविले आहेतच, पण लोक त्यांच्यामध्ये जे दोष आहेत असें म्हणतात तेहि मुळात कसे गुणच आहेत हेही त्यांनी आपल्या नेहमीच्या आवेशपूर्ण

पद्धतीनें सिद्ध करून दाखविलें आहे. वामनरावाचा सर्वोनी उपहासिलेला सदेहवाद ' हा खरोखर ' यात काय आहे, त्यात काय आहे,' असें समजणारा ' निरर्थवाद ' नसून सदैव सत्यसंशोधनात आनंद मानणाऱ्या सार्थवादी तत्त्वज्ञान्यात्ता तो दृष्टिकोण आहे हे किती समर्पक रीतीनें त्यानी दाखवून दिले आहे. त्याचप्रमाणें एकदा असहकारितेन उत्साहानें उडी घेऊन नंतर राजकारणातून हळूच अग काढून घेतल्याबद्दल प्रो. फडके याना पुष्कळ लोक नाविं ठेवतात. पण पाध्ये यानीं एकदा एखाद्याला ' हीरो ' केला, कीं मग ते आपल्या ' हीरो ' विरुद्ध कुणाची लटपट चालू देणार नाहीत. प्रो फडके याच्या उपरोक्त कृत्याचें समर्थन करताना पाध्ये म्हणतात, " ध्येयें ही दिवास्वप्नेच आहेत, निकोप प्रकृतीचीं काहीं तीं लक्षणें नव्हत, याची अधुक ओळख तेव्हा त्याना पटली असावी. निदान हा ध्येयवाद आपल्या जीवनोत्सुक वृत्तीला मानवणारा नाही याची त्याना खात्री पटली असावी. "

एकाद्या व्यक्तीविषयी एकदा अनुकूल मत झालें की, पाध्ये तिची भरमसाट स्तुती करतात आणि काहीं काळानें त्याच व्यक्तीविषयी प्रतिकूल मत झालें की तिच्यावर निर्दय टीकेचे प्रहार करतात, असा पाध्ये याच्यावर पुष्कळांचा आरोप आहे. दिसावयाला असें दिसतें खरें. पण मला वाटतें त्याच्यात जे दोन गुण आत्यतिकतेनें वास करीत आहेत, त्या गुणातच या दोषाचा उगम आहे. आपल्या अर्गी असलेल्या जन्मजात सहृदयतेच्या एकदा ते आहारी गेले, मग लक्ष्य वस्तूच्या गुणाखेरीज त्याना काहीं दिसेनास होतें; आणि आपल्या तिखट बुद्धिमत्तेच्या प्रभावाखाली ते असले कीं द्यामाया त्याना काहीं सुचत नाहीं. सहृदयता आणि बुद्धि यांचे प्रमाणशीर मिश्रण झालें म्हणजेच प्रतिभेला परिपक्वता येते, आणि अशा प्रतिभेनें निर्मिलेल्या कृतींत एक प्रकारचें माधुर्य निर्माण होतें. श्री. पाध्ये याच्या लिखाणात कित्येक ठिकाणी हिरवटपणा आढळतो असें जे टीकाकार म्हणतात, त्याचा उगम पाध्याच्या या अशा एकेरीपणात आहे. मात्र कुणावर स्तुतीचा वर्षाव करताना ते एकेरीवर आलेले असोत, वा टीकेचे प्रहार करताना एकेरीवर आलेले असोत, त्याचा प्रामाणिकपणा

अविवाद्य आहे कुणाची खुशामत करण्याकरता ते स्तुती करीत नाहीत- त्याची सहृदयता त्या वेळेला त्या व्यक्तीचे गुणच दाखवीत असते. त्याच, प्रमाणे टीकेचे प्रहार करतानाही त्याच्या मनात लवमात्र दुष्टावा नसतो, त्या वेळेला त्याच्या बुद्धीच्या प्रखरतेत त्याची सहृदयता पार वितळ- लेली असते.

केळकर आणि फडके यांच्यावरले दोन लेखच उदाहरणार्थ घेऊं. फडके यांच्या राजकारणनिवृत्तीचे समर्थन त्यांनीं किती हळूवारपणे आणि सहृदयतेनें केले आहे. पण केळकराच्या आयुष्यातल्या अशाच एकाच प्रसंगावर लिहावयाचे असतें तर ढोंगी, तत्त्वशून्य, सधिसाधु आणि याहीपेक्षा भयकर विशेषणाचा मारा करून तात्यासाहेबांचे त्यांनीं लचके तोडले असते. त्याच कृत्यांचा किंचित् सहानुभूतीपूर्वक विचार करून केळकरांच्या वाजूनें काहीं बोलतां येईल किंवा काय असा विचारही त्यांना चाटून गेला नसता. केळकरावरल्या त्यांच्या लेखातून अशीं कितीतरी उदाहरणे काढून दाखवितां येतील. १९३२ सालीं केळकराचा ६१ वा वाढदिवससमारंभ त्यांच्या चहात्यानी साजरा केला. हजारों सत्याग्रही स्त्रीपुरुष तुरुंगात जात असता असा समारंभ केळकरानीं करून घेणें अनुचित झालें अशी टीका वन्याच लोकानीं केळकरावर केली. ' हा प्रसंगयोग आणि समारंभाचें हें प्रमाण या दोन्हीही गोष्टी माझ्या हातच्या नव्हत्या. १९३२ सालींच माझ्या वयाची साठ वर्षे पुरीं झालीं याला माझा काय उपाय ? ' असा जबाब केळकरानीं या टीकेला दिला आहे. त्याचप्रमाणें आपण या उत्सवाला निकरानें हरकत घेतल्याचेही ते सांगतात. पण पाध्ये या गोष्टी ऐकायला मुळांच तयार नाहींत ते म्हणतात, " .६१ वा वाढदिवससमारंभ म्हणजे काहीं व्रतबंधविधि नव्हे, कीं ज्याच्या अभावीं केळकराना कुणाही सुत्रांमहणानें आपली कन्या अर्पण करावयाचें नाकारलें असतें ! " आपण ' नको नको ' म्हणत असता आपणावर आपल्या चहात्यानीं हा समारंभ लादला असा एकादा माणूस काकुळतीला येऊन सांगत असता वरीलप्रमाणे त्यांच्यावर टीका करणें अन्याय्य नसलें तरी निर्दय खास आहे. खाडिलकरानीं आपल्या एकसष्टीला निकराची हरकत

घेतली आणि ती यशस्वी झाली; मग केळकराची का झाली नाही, असा प्रश्न विचारून केळकराना तो समारंभ मनातून हवाच होता असे अकारण क्रूर होऊन पाध्ये सुचवतात. खाडिलकर तिरसट, तापट, वागण्यात थोडेसे जगली आहेत हे सर्वांना माहीत आहे. तेव्हा लोकांचीं मनें मोडणें त्यांना कठीण वाटलें नसेल. केळकर अतिशय भिडस्त असतील. तेव्हा हजारों चहात्यांचीं मनें दुखवणे त्यांच्या जीवावर आले असेल. पाध्यांना आवडो अगर न आवडो, महाराष्ट्रात केळकराचे काहीं लाख नसले तरी काहीं हजार चहाते खास आहेत. खाडिलकराच्या 'जगली—' पणाची हेटाळणी किंवा केळकराच्या भिडस्तपणाचें समर्थन करण्याचा माझा मुळींच उद्देश नाही. पण एखाद्याचा विशिष्ट प्रकारचा स्वभाव आहे हें लक्षात घेऊन त्याचे म्हणणे सहानुभूतीने ऐकण्याऐवजी त्याच्या म्हणण्यावर विश्वास ठेवण्याचे हिरिरीनें नाकारावयाचें याचा अर्थ काय ! आपणाला अगदीं मनापासून नको असलेल्या किती तरी गोष्टी केवळ भिडला बळी पडून दुसऱ्यांना बरे वाटूवें म्हणून आपण करीत नाहीं काय ? पुष्कळ वेळा एकप्रकारचा 'जगली—' पणा हें मोठेपणाचें लक्षण असतें, आणि भिडस्तपणा मनाचा कमकुवतपणा दाखवतो हें मी कबूल करतो. पण असले किरकोळ दोष माणसाच्या स्वभावात असणें हा काही घोर गुन्हा नव्हे जगाचा जसजसा अधिकाधिक अनुभव येत जाईल तसतशी पाध्यांच्या तर्ककर्मरतेला सहृदयतेची सदैव जोड मिळत जाऊन त्यांच्या तथाकथित हिरवटपणाला परिपक्वतेचे रूप येईल यात शका नाही.

पाध्ये यांच्या लेखनशैलींत कुठेंकुठें जो खडबडीतपणा दिसतो त्याचे मला विशेष काही वाटत नाही असें मीं सुखातीला म्हटले त्याचे कारण सांगतो. हा खडबडीतपणा नैसर्गिक किंवा स्वभावसहज नसून भलत्याच मोहाला बळी पडल्यामुळे पाध्यांना जवळ जवळ ओढून ताणून आणला आहे असें माझे म्हणणे आहे आणि म्हणूनच त्यांना तो सहज काढून टाकता येण्यासारखा आहे. खाडेकर, माडखोलकर यांचे काहीं वर्षांपूर्वी पाध्याशीं निकट स्नेहसंबंध होते, आणि त्यांच्या लेखनशैलीची पाध्यांवर फार दाट छाप

पडली होती. सुदर भाषा लिहावयाची म्हणजे उपमा, उत्प्रेक्षा इत्यादि अलंकारांनी ती नटलेली पाहिजे, अशी पाध्यानी स्वतःची समजूत करून घेतली. हे अलंकारप्रान्चुर्य खाडेकर माडखोलकराना अमर्दी नैसर्गिक रीत्या, सहजासहजी साधते, म्हणून त्याची भाषा सुदर वाटते, पण तीच गोष्ट पाध्ये त्यांना स्वभावसहज नसल्यामुळे आणि त्यांनी ती ओढून ताणून आणल्यामुळे रसिकमनाला एकदम खटका देते आणि कसेसेच वाटावयाला लावते. एक दोन उदाहरणे देतो बुखारीवरील लेखातले हे वाक्य पहा, 'लिफ्ट बंद असल्यामुळे आम्हाला जिना तुडवीत वर जावे लागले' मनुष्य चिखल तुडवीत, माती तुडवीत किंवा जमीन तुडवीत जातो सपाट प्रदेशावरून पुढे जाण्याच्या क्रियेत काही तुडवल्याचा भास होतो जिना चढण्याच्या क्रियेला 'तुडवण' हा शब्दप्रयोग कसासाच वाटतो 'गाधी' वरील लेखात एके ठिकाणी ते म्हणतात, " त्या कपाटातून स्वागतपूर्ण दृष्टिक्षेप करणाऱ्या पुस्तकाकडे एक वेफिकीर कटाक्ष टाकून म्हणाले " कपाटातला पुस्तके स्वागतपूर्ण दृष्टिक्षेप कसा काय करतात ? उलट, पुस्तकाच्या कपाटाकडे पहाणाऱ्या ती पाठमोरी होऊन बसली आहेत असाच भास होतो खोऱ्या काव्यमयतेचा मोह टाळून 'कपाटातल्या पुस्तकाकडे एक वेफिकीर कटाक्ष टाकून गाधी म्हणाले,' असे पाध्यानी म्हटले असते तर वाचकाला अधिक बरे वाटले असते. विभावरीचे वर्णन करताना, " ती हसली म्हणजे तिच्या कपाळावर लहरीचे विणकाम होई " असे पाध्ये लिहितात कपाळावर आळ्याचे जाळे पसरते, किंवा घामाचे बिंदू उभे रहातात लहरी म्हणजे तरंग, लाटा. कपाळावर कसले तरंग येतात ? आणि लहरी एकामागून एक येतात, त्याचे विणकाम कसे काय होते ? काही तरी अलंकारिक लिहिले म्हणजेच भाषाशैली चांगली ठरते, या भ्रामक कल्पनेने अशीं वाक्ये पाध्याच्या हातून लिहिली गेली आहेत हे दोष आहेत. 'अपेक्षित' असे पुस्तक आहे आणि ते काढून टाकणे पाध्ये याना मुलांचे कळीभोर्ते ही 'अपेक्षांतील व्यक्ति' हे पुस्तक आपल्या अनेक विशेष्यामुळे कुणालाहि खात्रीस वाचनीय वाटेल.

६९९९

